

Οικονομική κρίση, ευρωπαϊκός προσανατολισμός και ελληνορθόδοξη ιδεολογία

Ευστάθιος Κεσσαρέας¹

Περίληψη

Το παρόν άρθρο εξετάζει τη στάση της Εκκλησίας της Ελλάδος και βασικών τάσεων της ορθόδοξης διανόησης απέναντι στην ελληνική οικονομική κρίση και στο δημοψήφισμα του 2015. Συγκεκριμένα, εστιάζει στις αντιλήψεις για τα αίτια και το χαρακτήρα της κρίσης, όπως επίσης στις προτάσεις διεξόδου από αυτήν. Επίσης, διερευνά το συγκεκριμένο περιεχόμενο που αυτές απέκτησαν, όταν το δημοψήφισμα πυροδότησε τη δημόσια αντιπαράθεση για τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Η έρευνα δείχνει ότι, παρά τις διαμετρικά αντίθετες αναπαραστάσεις της Ευρώπης (π.χ., ως «οικογένεια», «Ευρωτέρας», «κοινό σπίτι», «Ευρώπη των Αγορών», «νεο-βαρβαρισμός»), υπήρξε μία παράδοση αλλά λειτουργική σύμπλευση αντιτιθέμενων θρησκευτικών τάσεων στον θεμελιακό για τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ στόχο παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Λέξεις κλειδιά: Ορθόδοξη Εκκλησία, οικονομική κρίση, δημοψήφισμα, ιδεολογία, θρησκευτική διανόηση

¹ Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, μεταδιδακτορικός ερευνητής, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Θρησκευτολογίας, Πανεπιστήμιο Erfurt, Γερμανία.

1. Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση, η οποία ξεκίνησε στα τέλη του 2009, προκάλεσε μία ραγδαία επιδείνωση ή και καταστροφή των υλικών όρων ζωής ευρύτατων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Ο κλονισμός της εμπιστοσύνης των πολιτών απέναντι στο πολιτικό και τραπεζικό σύστημα οδήγησε σε μία έντονη κρίση νομιμοποίησης της εξουσίας. Μέσα στις συνθήκες αυτές, η θέση της χώρας στην Ευρωζώνη και δυνητικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση (στο εξής Ε.Ε.) κατέστη κρίσιμο διακύβευμα, πυροδοτώντας μία εξαιρετικά έντονη κοινωνικοπολιτική πόλωση με αποκορύφωμα το δημοψήφισμα του 2015. Διάφοροι επαγγελματίες διαχειριστές του δημοσίου λόγου (π.χ., πολιτικοί, δημοσιογράφοι, διανοήση) ανέπτυξαν και προώθησαν ανταγωνιστικές ερμηνείες και προτάσεις επίλυσης της κρίσης, οι οποίες εξέφραζαν διαφορετικές κοινωνικές προσδοκίες και συμφέροντα. Οι ερμηνείες αυτές είχαν βαθύτατα πολιτικό χαρακτήρα, καθώς είτε νομιμοποιούσαν είτε αμφισβητούσαν το υφιστάμενο πολιτικό και οικονομικό σύστημα.

Σε αυτό το άρθρο θα διερευνήσουμε το ρόλο της θρησκευτικής διανοήσης στις παραπάνω διεργασίες, επικεντρώνοντας την ανάλυση στους τρόπους νοηματοδότησης και επίλυσης της κρίσης που διατύπωσε και προώθησε στη δημόσια σφαίρα. Το βασικό ερώτημα αφορά την κατεύθυνση των θρησκευτικών ερμηνειών και προτάσεων, εάν δηλαδή προσανατολίζουν την πράξη στη διατήρηση ή στην αλλαγή της δεδομένης κατάστασης, όπως επίσης και στη συνάφειά τους με τα πολιτικά προτάγματα της περιόδου, δίχως να υποδεικνύεται από τον συγγραφέα ποια από αυτά οφείλει να υιοθετήσει ο πολίτης ως ορθές πολιτικές επιλογές (βλ. Weber 2012; Mannheim, 2015: 75-78). Ο χαρακτήρας και η κατεύθυνση των θρησκευτικών προταγμάτων φαίνεται με πιο καθαρό τρόπο σε οριακές στιγμές, όπως στο δημοψήφισμα του 2015, όταν ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της χώρας ετέθη στη δημόσια σφαίρα ως ιστορικό διακύβευμα. Σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές η θρησκευτική διανοήση χάνει τη «μάσκα» της ιδεολογικής ουδετερότητας, καθώς συντάσσεται, είτε άμεσα είτε έμμεσα, με τις επιλογές συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων.

Η θρησκευτική, όμως, διανοήση είναι αρκετά διαφοροποιημένη, καθώς αποτελείται από κληρικούς και μοναχούς διαφόρων βαθμίδων αλλά και λαϊκούς (π.χ., θεολόγοι, φιλοσόφοι), οι οποίοι αναπτύσσουν συστηματικό ενδιαφέρον για τα

εκκλησιαστικά ζητήματα. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σύνθετο πεδίο, αν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι όλοι αυτοί οι «ειδικοί» πρεσβεύουν διαφορετικά ρεύματα σκέψης και αξίες, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούν κοινές θρησκευτικές έννοιες (π.χ., εκκλησία, θεός, σωτηρία) και φυσικά κοινές κατηγορίες σκέψης (π.χ., χώρος, χρόνος, πρόσωπο).¹ Για τη συγκεκριμένη έρευνα, μελέτησα βασικές τάσεις, δίχως να διατείνομαι ότι κάλυπα το εκκλησιαστικό πεδίο στο σύνολό του, κάτι άλλωστε αδύνατο στο πλαίσιο ενός άρθρου. Ειδικότερα, εξέτασα τη στάση της θεσμικής Εκκλησίας, όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από τις επίσημες ανακοινώσεις της Ιεράς Συνόδου αλλά και από τον αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο. Επειδή, όμως, και μέσα στο σώμα της Ιεραρχίας υπάρχουν διαφορετικές «τάσεις», μελέτησα τις απόψεις και άλλων επισκόπων φορέων είτε ενός υπερσυντηρητικού είτε ενός πιο φιλελεύθερου πνεύματος. Η ανάλυση της υπερσυντηρητικής θρησκευτικής τάσης βασίστηκε σε κείμενα και ανακοινώσεις κληρικών και λαϊκών θεολόγων, τα οποία δημοσιεύθηκαν στην υπερσυντηρική θρησκευτική εφημερίδα *Ορθόδοξος Τύπος*. Η στάση φορέων ενός πιο φιλελεύθερου πνεύματος εξετάστηκε κυρίως μέσα από τον κύκλο των θεολόγων της *Ακαδημίας Θεολογικών Σπουδών* του Βόλου. Τέλος, προκειμένου να διευρύνω ακόμη περισσότερο την έρευνα, εξέτασα και τη στάση του Χρ. Γιανναρά, δηλαδή ενός στοχαστή που είναι γνωστός για τον θεολογικό και πολιτισμικό αντιδυτικισμό του.

Ως ερευνητική μέθοδο χρησιμοποίησα την ανάλυση λόγου (discourse analysis). Ο λόγος προσλαμβάνεται κριτικά, δηλαδή ως μία κοινωνική πρακτική, η οποία μεταδίδει αλλά και εγχαράσσει αντιλήψεις και αξίες στα άτομα και στις ομάδες που απαρτίζουν τις σύγχρονες διαφοροποιημένες κοινωνίες (βλ. Bourdieu, 1991). Επομένως, ο λόγος δεν μεταδίδει απλώς ουδέτερες πληροφορίες, αλλά ασκεί εξουσία στο βαθμό που νομιμοποιεί υφιστάμενες σχέσεις κυριαρχίας ή τις αμφιβητεί με σκοπό να τις αλλάξει. Ο ρόλος της θρησκείας εδώ είναι σημαντικός. Η τελευταία εκτός από την πολιτιστική της λειτουργία, καθίσταται σημαντική πηγή νομιμοποίησης ή και αμφισβήτησης της δεδομένης πραγματικότητας, ειδικά σε περιόδους κρίσης, όταν και εντείνεται ο ανταγωνισμός αντίπαλων ομάδων για κυριαρχία.² Αυτό συμβαίνει είτε άμεσα μέσα από τη διατύπωση θρησκευτικών ερμηνειών και προτάσεων εξόδου από την κρίση, είτε έμμεσα μέσα από τη χρησιμοποίηση θρησκευτικών εννοιών και αξιών (π.χ., «σωτηρία», «θυσία») από τις πολιτικές

ιδεολογίες. Για την ανάλυση του θρησκευτικού λόγου χρησιμοποίησα επίσης σημαντικές στρατηγικές πλαισίωσης, όπως τη «διάγνωση» και την «πρόγνωση» (βλ. Benford & Snow, 2000). Ταυτόχρονα, αξιοποίησα το ευρύτερο θεωρητικό πρίσμα της ιδεολογίας (βλ. Thompson, 1984), διερευνώντας τα γνωρίσματα των φορέων και αποδεκτών της θρησκευτικής ιδεολογίας, αλλά και τις πολιτικές συνέπειες των προτάσεών τους. Τέλος, ειδικά για τη συγκριτική ανάλυση αναπαραστάσεων, χρησιμοποίησα τις λεγόμενες βασικές κατηγορίες της σκέψης (βλ. Durkheim, 1995: 8-18).

2. Η στάση της θεσμικής Εκκλησίας: «αξιοπρεπή λιτότητα και ολιγάρκεια»

Η Ιεραρχία συμμετείχε ενεργά στη δημόσια συζήτηση για τον χαρακτήρα και τους τρόπους αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης. Για παράδειγμα, διατύπωσε τις θέσεις της μέσα από εγκυκλίους, ανακοινώσεις, επιστολές σε εγχώριους και ευρωπαϊκούς θεσμούς, συναντήσεις με εκπροσώπους της πολιτικής και της οικονομίας, άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά, βιβλία, ομιλίες, συνεντεύξεις και κηρύγματα. Πρόκειται για μία αναμενόμενη αντίδραση από τους εκπροσώπους ενός θεσμού, ο οποίος πέρα από τη θρησκευτική και κοινωνική του λειτουργία, συνδέεται στενά με το κράτος και με την ιδέα του έθνους. Η κρίση, άλλωστε, πέρα από το σώμα των πιστών, έπληξε και την ίδια την Εκκλησία ως θεσμό. Υπήρξε, λοιπόν, τεράστια πίεση προς την επίσημη Εκκλησία, εκτός από το σημαντικό φιλανθρωπικό και κοινωνικό της έργο,³ να λάβει συγκεκριμένη θέση απέναντι στο ζήτημα της οικονομικής κρίσης.

Οι Ιεράρχες ερμήνευσαν την οικονομική κρίση ως το σύμπτωμα μία βαθύτερης πνευματικής και ηθικής κρίσης, η οποία προήλθε εξαιτίας της απομάκρυνσης των Ελλήνων από την Ορθόδοξη παράδοση και της υιοθέτησης του υλιστικού τρόπου ζωής των δυτικών κοινωνιών ιδιαίτερα κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης (βλ. ενδεικτικά Ιερώνυμος, 2010, 2011a; Ι.Σ., 2010a; Χρυσόστομος, 2012). Ωστόσο, το θρησκευτικό αυτό σχήμα ερμηνείας της κρίσης, το οποίο διατυπώνεται ακόμη πιο καθαρά ως «αποστασία» από υπερσυντηρητικούς κληρικούς και λαϊκούς θεολόγους, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, δύσκολα θα μπορούσε να έχει απήχηση

πέρα από το καθαυτό σώμα των πιστών. Γι' αυτό το λόγο, η Ιεραρχία ενσωμάτωσε επιχειρήματα και από τον αντιμνημονιακό λόγο της περιόδου, ο οποίος είχε απήχηση στην κοινωνία και ειδικά στο λεγόμενο κίνημα των «αγανακτισμένων». Για παράδειγμα, άσκησε έντονη κριτική προς το εγχώριο πολιτικό σύστημα, κατηγορώντας το ότι *«υπονόμεισε τα πραγματικά συμφέροντα της χώρας και του λαού»*, καθώς *«καλλιέργησε τις πελατειακές σχέσεις, μόνο και μόνο γιατί είχε ως στόχο την κατοχή και τη νομή της εξουσίας»* (Ι.Σ., 2010a: 2). Η κριτική της στράφηκε και ενάντια στους *«σύγχρονους Έμπόρους των Εθνών'»*, οι οποίοι *«ανελέητα εκμεταλλεύονται»* την οικονομική κρίση για την προώθηση των συμφερόντων τους (όπ. παρ.: 3). Μάλιστα, δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει την ιστορικά αρνητικά φορτισμένη λέξη *«κατοχή»* (όπ. παρ.: 1), την οποία επίσης χρησιμοποιούσαν οι πολέμιοι του Μνημονίου. Επίσης, προχώρησε και σε ένα είδος *«αυτοκριτικής»* για τη μη έγκαιρη αντίδρασή της σε αρνητικές συμπεριφορές, διαβεβαιώνοντας ότι αναζητά το *«μερίδιο ενδεχομένης... υπαιτιότητάς [της] στην παρούσα κρίση»* (όπ. παρ.: 3).

Ωστόσο, όπως έχω υποστηρίξει και αλλού (βλ. Kessareas, 2019), πρόκειται περισσότερο για ένα αντιμνημονιακό προσωπείο. Οι ίδιοι οι ιεράρχες ομολογούν ότι η αντιμνημονιακή τους στάση υπήρξε μία στρατηγική εκτόνωσης της οργής των πολιτών, ώστε να αποφευχθεί η κοινωνική εξέγερση: *«[η] τραγική καθημερινότητα...είναι ανάγκη να εκτονωθεί με λόγια για να μην εκτονωθεί αλλιώς»*, *«δηλαδή θα θέλαμε να δούμε τους πολίτες να εξεγείρονται;»* (παρατίθεται στο Παπαχρήστος, 2010). Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να κατανοηθεί η προτροπή της Ιεράς Συνόδου (2011a) προς το πολιτικό σύστημα να *«ελέγξει το κεφάλαιο»*, η οποία δεν σηματοδοτεί την υιοθέτηση εκ μέρους της μιας αντικαπιταλιστικής στάσης. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουμε, αν λάβουμε υπόψη και τα ακόλουθα στοιχεία. Οι δημόσιες παρεμβάσεις των μελών της Ιεραρχίας βρίθουν από επιχειρήματα, τα οποία συναντά κανείς στους υποστηρικτές της μνημονιακής πολιτικής. Για παράδειγμα, απέδωσαν την ευθύνη για την κρίση και στον ίδιο τον λαό, ο οποίος *«παραδόθηκε»* στην *«καλοπέραση»* και τον *«εύκολο πλουτισμό»* (όπ. παρ.: 2; βλ. επίσης Νικόλαος Μεσογαίας, 2011a: 2; Χρυσόστομος, 2012: 41). Επίσης, επέκριναν τις συντεχνίες και γενικά τις διάφορες κοινωνικές ομάδες για *«αυθαίρετη απαίτηση δικαιωμάτων»* (Ι.Σ., 2010a: 2) και για *«αλόγιστες διεκδικήσεις»* (Νικόλαος Μεσογαίας, 2011a: 2). Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναπαρήγαγαν σε θρησκευτικά ακροατήρια την κυβερνητική

ιδεολογία, όπως αυτή συμπυκνώθηκε στη γνωστή φράση του Θεόδωρου Πάγκαλου: «τα φάγαμε όλοι μαζί». ⁴ Σε μία περίοδο κοινωνικού αναβρασμού, όλες αυτές οι αναφορές λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της εσωτερικοποίησης και αδρανοποίησης της κοινωνικής δράσης. Δεν ήταν τυχαία και η έμφαση που απέδωσαν στην προσωπική ευθύνη: «Όλο οι άλλοι φταίνει...Αλλά να δούμε πόσο φταίει ο καθένας από εμάς. Νομίζω εκεί είναι η αρχή του προβλήματος» (Ιερώνυμος, 2011a: 22).

Επίσης, η Ιεραρχία υποστήριξε τη δικαιότερη κατανομή των βαρών αντί της πλήρους άρνησής τους. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά σε εγκύκλιό της, «προσεύχεται στον Θεό να δίνη στους πολιτικούς...δύναμη...όπως [και] να αντιμετωπίσουν με περισσότερη ευαισθησία και δικαιοσύνη τους ανθρώπους εκείνους που είναι αναγκασμένοι να σηκώνουν δυσβάσταχτα φορτία» (Ι.Σ., 2010b). Η χρήση της παθητικής μετοχής ⁵ αποκρύπτει τον φορέα ευθύνης για την επιβολή των μνημονιακών αυτών βαρών, ενώ το πλαίσιο αναγκαστικής υποχρέωσης υποσκάπτει κάθε δυναμική αντίδραση αποτίναξής τους. Ακόμη περισσότερο, ο δημόσιος εκκλησιαστικός λόγος νομιμοποίησε τις κοινωνικοοικονομικές ανισότητες ως διαχρονικό στοιχείο όλων των ιστορικών κοινωνιών, περιορίζοντας την καταδίκη στον «πλουτισμό δια κλοπής», ταυτόχρονα όμως εξάironτας τη φιλανθρωπική προσφορά των πλούσιων (Ι.Σ., 2014). Η νομιμοποίηση των ανισοτήτων επιχειρήθηκε και με την αναίρεση της πάλης των τάξεων με το θρησκευτικό επιχείρημα ότι οι «δύο τάξεις δεν βρίσκονται σε εχθρικά στρατόπεδα, αλλά συμπορεύονται μέσα στην Βασιλεία του Θεού» (Γαβριήλ, 2016) και ότι ήδη μέσα στον χώρο της Εκκλησίας υφίσταται η «αλληλοπεριχώρηση και λειτουργική συνύπαρξη πλούσιων και πτωχών» (Χρυσόστομος, 2012: 15), καθώς πλούσιοι και φτωχοί συν-εργάζονται για το «επιχειρείν» και την πρόοδο της χώρας «μέσα στην Ε.Ε.» αντί να επιδίδονται σε καταστροφικές συγκρούσεις (Γαβριήλ, 2016).

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος (2011b) παρουσίασε την κρίση ως «νόσο», η οποία απαιτεί «σωστή, αποτελεσματική και με κοινωνική ευαισθησία και αίσθημα δικαίου θεραπεία», αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι η θεραπεία «ήδη είναι επώδυνη και καθόλου αναίμακτη». Μάλιστα, η κρίση προβλήθηκε ως «ευκαιρία για ανασυγκρότηση» (Ι.Σ., 2013). Σε μία περίοδο, λοιπόν, δυναμικών κινητοποιήσεων κατά των μέτρων λιτότητας, οι ανώτατοι εκπρόσωποι της Εκκλησίας

χρησιμοποίησαν ιατρικές μεταφορές που έχουν θετικές συνδηλώσεις, αφού η κάθε θεραπεία σκοπεύει να διασώσει τον ασθενή. Συγκεκριμένα, πρότειναν ως θεραπεία την υιοθέτηση ενός τρόπου ζωής, ο οποίος να βασίζεται στην άσκηση, λιτότητα και μετάνοια: *«Η άσκηση δεν είναι στέρηση της απόλαυσης, αλλά εμπλουτισμός της ζωής με νόημα. Είναι η προπόνηση του αθλητή που οδηγεί στον αγώνα και στο μετάλλιο· και αυτό το μετάλλιο είναι η ζωή που νικά το θάνατο...Η άσκηση είναι τότε οδός ελευθερίας, εναντίον της δουλείας του περιπού»* (Ι.Σ., 2010α: 3). Αναμφίβολα, η άσκηση κατέχει κεντρική θέση στην ορθόδοξη παράδοση και είναι λογικό οι κληρικοί να αντλούν έννοιες από την τελευταία. Ωστόσο, οι διαρκείς παραινήσεις για την υιοθέτηση της άσκησης και η εξίσωσή της με την ελευθερία σε μία περίοδο επιβολής σκληρών μέτρων λιτότητας είχε ξεκάθαρα νομιμοποιητική λειτουργία. Δεν είναι τυχαίο ότι προέβαλαν τη λιτότητα και τη φτώχεια ως οδό σωτηρίας, μάλιστα τόσο με ιερή όσο και με πατρογονική νομιμοποίηση, για παράδειγμα μέσα από ευαγγελικές ρήσεις (π.χ., *«οὐκ ἐπ' ἄρτω μόνῳ ζήσεται ἄνθρωπος»*) αλλά και με αναφορές στο φτωχικό τρόπο ζωής τόσο του Χριστού όσο και των προγόνων των Ελλήνων (βλ. ενδεικτικά Ιερεμίας, 2010; Χρυσόστομος, 2012: 12; Νικόλαος Φθιώτιδος, 2011).

Χαρακτηριστική υπήρξε και η στάση των ιεραρχών απέναντι στις αντισυστημικές κινητοποιήσεις της περιόδου. Θα αναφέρω ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα. Ο Μητροπολίτης Σάμου και Ικαρίας Ευσέβιος (2011: 5), αντιπρόεδρος τότε της Ιεράς Συνόδου, σε εγκύκλιό του αναγνώρισε το δικαίωμα των πολιτών στη διαμαρτυρία, όσο όμως αυτή *«κινείται σε κόσμια και ευπρεπή πλαίσια»*, διότι διαφορετικά σχετίζεται με την *«αμαρτία»* και τον *«διάβολο»*. Ο Μητροπολίτης Γλυφάδας Παύλος (2012), αφού απέρριψε τόσο την αδιαφορία όσο και την επανάσταση που αποσκοπεί στη βίαιη ανατροπή του συστήματος, προέκρινε μία ειρηνική, εσωτερική επανάσταση, η οποία εκδηλώνεται εξωτερικά ως αγάπη προς τον πλησίον. Ο Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος (2012) επισήμανε την ανάγκη μίας *«πνευματικής επανάστασης»*, η οποία πρέπει να προηγηθεί χρονικά, ώστε η επανάσταση να μην οδηγηθεί σε *«χειρότερη υποδούλωση»*. Πρόσθεσε, μάλιστα, ότι αν οι αναγκαίοι αγώνες για την *«Κρατική μας ελευθερία»* χαθούν, αυτό που χρειάζεται είναι η *«διάσωση της Εθνικής αξιοπρέπειας, με την διατήρηση της παράδοσης, του ιδιαίτερου πολιτιστικού τρόπου ζωής»*, προβάλλοντας ως παράδειγμα το Βυζάντιο. Για τους δε αγώνες, υπογράμμισε τον καθοριστικό ρόλο του ηγέτη, καθώς ο λαός

που δεν έχει καθοδήγηση εκτρέπεται σε «εμφυλίους πολέμους και σε αντιδημοκρατικές καταστάσεις».

Ο Μητροπολίτης Μεσογαίας Νικόλαος (2011a, 2011b, 2012a) συνιστά την πιο χαρακτηριστική περίπτωση ιεράρχη, ο οποίος επιχείρησε την αλλαγή του περιεχομένου και της κατεύθυνσης δράσης της πολιτικής έννοιας της επανάστασης, προωθώντας συστηματικά στη δημόσια σφαίρα τις έννοιες «καλή επανάσταση», «υγιής επανάσταση», και «επανάσταση πίστεως». Η επανάσταση αυτή αποτελεί ουσιαστικά το *alter ego* της μετάνοιας, σημαίνει δηλαδή την αλλαγή του εαυτού στη βάση των αρχών και αξιών της Ορθοδοξίας: «Καιρός πλέον να ξεσηκωθούμε... Όλες οι ανατροπές... έγιναν... όχι από συμβιβασμένους ούτε από αγανακτισμένους, αλλά από υγιώς επαναστατημένους... Η λύση της μετάνοιας και αλλαγής είναι μονόδρομος... Ας αρχίσει ως επανάσταση αυτή η αλλαγή από τους εαυτούς μας» (Νικόλαος Μεσογαίας, 2011a: 2). Η θρησκεία ως ανώτατη αξία γίνεται το μέτρο αξιολόγησης της πολιτικής, η οποία λοιδορείται ως «ψευτοθεό[ς] της δημοκρατίας και των ατομικών δικαιωμάτων» (Νικόλαος Μεσογαίας, 2012b: 1), όταν έχει αποκλειστικά εγκόσμιους σκοπούς: «Οι κοσμικές πολιτικές επιλογές προσδοκούν 'πότε θα κάνει ξαστεριά'· δεν μπορούν να μας βγάλουν από τη νύχτα, ελπίζουν σε αστεράκια. Εμείς προσδοκούμε ημέρα με ήλιο, τον Ήλιο της δικαιοσύνης [...] Ναι! Είναι δυνατόν μέσα από το σημερινό κατάντημα να προκύψει δόξα και ευλογία μεγάλη, διότι 'Μακάριον έθνος ού έστι Κύριος ό Θεός αυτού'» (όπ. παρ.: 2). Αντί για την πολιτική πράξη, προκρίνονται οι «δοκιμασμένοι δρόμοι στη ζωή του Έθνους και της Εκκλησίας», δηλαδή λιτανείες, προσευχές και δεήσεις (όπ. παρ.: 4).

Οι υπερσυντηρητικοί ιεράρχες νοσηματοδότησαν την επανάσταση ως «ειρηνική» δράση ενάντια στο «Σιωνιστικό τέρας», το οποίο κατήγγειλαν ότι «ενορχηστρώνει» την κρίση, όπως επίσης ενάντια στη «ψευδεπίγραφη Δημοκρατία» και την «ηθική εξαχρείωση» της μεταπολίτευσης (βλ. ενδεικτικά χ.ό, 2010d; Αμβρόσιος, 2011a, 2011b, 2010). Παρά τον άκρως καταγγελτικό τους λόγο κατά της μνημονιακής πολιτικής (π.χ., «κατοχή», ΔΝΤ ως «Ηθικό Αναμορφωτήριο»), η βαθύτερή τους επιθυμία και επιδίωξη είναι η επιστροφή στον ελληνοχριστιανισμό ως ηθική και πολιτική πρακτική. Για παράδειγμα, ο Μητροπολίτης Αμβρόσιος (2010), αν και χαρακτήρισε το «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» ως «άκρο», ωστόσο το προέβαλε συγκριτικά ως μικρότερο κακό από το άλλο σύγχρονο «άκρο» του «Ελλάς Ελλήνων

Μιζαδόρων» της μεταπολίτευσης, αφού, κατά τον ίδιο, στο πρώτο «περιοριζόταν η ελευθερία κυρίως των πολιτικών, όχι όμως και των νομοταγών ανθρώπων!», ενώ στο δεύτερο «χάθηκε η αξιοπρέπεια των πολλών και η ελευθερία όλων των Ελλήνων!» (όπ. παρ.) Η συνωμοσιολογία, η απαξίωση της μεταπολίτευσης και το αίτημα για μια εθνοσωτήρια επανάσταση συνιστούν οργανικά στοιχεία του θρησκευτικού φονταμενταλισμού στην Ελλάδα.

Θα ολοκληρώσω αυτή την ενότητα εξετάζοντας τη στάση που κράτησε η Ιεραρχία απέναντι στην Ε.Ε. και στο ζήτημα του χρέους. Την περίοδο της κρίσης τόσο οι υποστηρικτές όσο και οι πολέμιοι του μνημονίου διαμόρφωσαν και προώθησαν αναπαραστάσεις της Ευρώπης, οι οποίες εξυπηρετούσαν τις πολιτικές τους επιδιώξεις. Για παράδειγμα, οι μεν πρώτοι ταύτισαν την Ευρώπη με την ανάπτυξη και την πρόοδο, οι δε δεύτεροι με αντιδημοκρατικές, αυταρχικές πολιτικές, ακόμα και με το ναζισμό. Και οι δύο χρησιμοποίησαν την κύρια κατηγορία της σύγχρονης εποχής, δηλαδή την οικονομία, αποδίδοντας όμως σε αυτήν διαφορετικό πρόσημο, θετικό ή αρνητικό αντίστοιχα. Στην ιδεολογική αυτή μάχη για την «Ευρώπη» ενεπλάκη από την πρώτη στιγμή και η θρησκευτική διάνοηση. Η οικονομική κρίση και η συμπεριφορά των δανειστών απέναντι στην Ελλάδα πυροδότησε αισθήματα αντιευρωπαϊσμού και γενικά αντιδυτικισμού, που ούτως ή άλλως είναι βαθιά εδραιωμένα όχι μόνο σε υπερσυντηρητικούς θρησκευτικούς κύκλους αλλά και ευρύτερα στην ελληνική κοινωνία (βλ. Kessareas, 2018; Makrides, 2016). Το ερώτημα που τίθεται είναι ποια πλευρά επέλεξε να στηρίξει η θρησκευτική διάνοηση με την ιερότητα της θρησκείας και ποια να απονομιμοποιήσει με την κατηγορία της βεβήλωσης ή/και φενάκης.

Η Ιεραρχία φιλοτέχνησε άκρως θετικές εικόνες της «Ευρώπης», ενισχύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους υποστηρικτές της παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και την Ε.Ε. ιδιαίτερα σε κρίσιμες πολιτικές στιγμές της κρίσης (π.χ., σύνοδοι κορυφής της ευρωζώνης, δημοψήφισμα). Για παράδειγμα, προέβαλε την Ευρώπη ως μία «οικογένεια λαών και πολιτισμών», η οποία προωθεί θετικές αξίες, καθώς στηρίζεται στην κλασική ελληνική παιδεία, το ρωμαϊκό δίκαιο και τον χριστιανισμό (Ιερώνυμος, 2015a). Επίσης, υποστήριξε ένθερμα ότι είναι «κοινός οίκος» (Ι.Σ., 2011b), μία λέξη που πιθανόν για τους πιστούς να έχει και θρησκευτικές συνδηλώσεις (π.χ., «οίκος Θεού»). Σε πλήρη αντιστοιχία με την ιδεολογία του εκσυγχρονισμού και τις επιλογές

της πολιτικής τάξης της χώρας, τρεις μέρες πριν από το κρίσιμο δημοψήφισμα, ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος (2015b) μίλησε emphaticά για την «*Ελλάδα της ανάπτυξης και της προόδου*», την Ελλάδα που αποτελεί «*σάρκα από τη σάρκα του στενού πυρήνα της κοινής ευρωπαϊκής μας οικογένειας*», προτρέποντας χαρακτηριστικά να «*μη διακινδυνεύσουμε κατακτήσεις που με μόχθο οι οραματιστές αυτού του τόπου κέρδισαν*». Εξάλλου είχε προηγηθεί και άμεση πολιτική παρέμβαση με την αποστολή επιστολής-«*έκκλησης*» προς τους Ευρωπαϊκούς θεσμούς για την εξεύρεση «*αμοιβαίως αποδεκτής λύσης*» (Ι.Σ., 2015). Η Εκκλησία λόγω της στενής θεσμικής της σχέσης με το κράτος δεν θα μπορούσε παρά να συμπλέει με τις κεντρικές επιλογές της κρατικής ηγεσίας και να χρησιμοποιεί την ίδια φρασεολογία (π.χ., εθνικό συμφέρον). Η στάση της αυτή πιθανόν να απορρέει και από την εκτίμηση ότι και τα δικά της υλικά συμφέροντα εξυπηρετούνται καλύτερα *μέσα* παρά *έξω* από την Ε.Ε., αν μάλιστα λάβουμε υπόψιν μας ότι από την πρώτη στιγμή ιδρύσεως της Ε.Ε. ενδιαφέρθηκε «*ζωηρώς και επιμόνως*» να εξασφαλίσει χρηματοδότηση από αυτήν για τα προνοιακά και αναπτυξιακά της έργα (βλ. Δανιήλ, Μητροπολίτης, χ.χ.: 3-4). Επίσης, η ιεραρχική οργάνωση της Εκκλησίας και ο μυστικολειτουργικός χαρακτήρας της Ορθόδοξης θεολογίας βρίσκονται στον αντίποδα του κοινωνικοπολιτικού, και κυρίως αντισυστημικού ακτιβισμού. Βέβαια, υπό το βάρος των κοινωνικών πιέσεων και της εμφανούς απόστασης των μνημονιακών πολιτικών από τις πνευματικές αξίες της Εκκλησίας, η Ιεραρχία άσκησε κατά τη διάρκεια της κρίσης και κριτική προς τη νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση της Ε.Ε. Σύμφωνα με τους Makris and Bekridakis (2013) δεν επρόκειτο για μία εις βάθος πολιτική κριτική των δομών του συστήματος αλλά για αυτονόητες διαπιστώσεις (π.χ., άκρατος ατομικισμός), με αποτέλεσμα να επικρατούν οι παραδοσιακές θρησκευτικές νοηματοδοτήσεις, οι οποίες τελικά ενίσχυαν την κυρίαρχη συντηρητική πολιτική. Σε κάθε περίπτωση, η κριτική απέβλεπε στη διόρθωση και όχι στην ανατροπή της λειτουργίας του υπάρχοντος συστήματος. Η στηλίτευση του άκρατου ανταγωνισμού και της κυριαρχίας των απρόσωπων αγορών έγινε υπό το φόβο ότι αυτές οι πολιτικές θα οδηγήσουν στη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής και τελικά στην ανατροπή του όλου ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Για να αποφευχθεί ένας τέτοιος κίνδυνος, η Ιερά Σύνοδος (2011b) πρότεινε μία «*καλύτερη και πιο ανθρώπινη Ευρώπη*» μέσα από τη μετατροπή της Ε.Ε. από οικονομική σε πολιτική ένωση και μέσα από την «*υιοθέτηση μιας νέας οικονομικής ανθρωπολογίας*»

στη βάση των αξιών της Εκκλησίας, όπως «αξιοπρεπή λιτότητα και ολιγάρκεια». Με άλλα λόγια, πρότεινε ένα καπιταλισμό με ανθρωπινό πρόσωπο,⁶ ένα καπιταλισμό τρόπον τινά ελεγχόμενης λιτότητας, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος κοινωνικής εξέγερσης.

Ακόμα και Μητροπολίτες, όπως ο Ιερόθεος Ναυπάκτου (2015), οι οποίοι έχουν κατά κόρον αρθρογραφήσει για την αντίθεση μεταξύ Φράγκικης Ευρώπης και Ρωμιούσνης, τόνισαν και αυτοί την επιτακτική ανάγκη να παραμείνει η χώρα εντός της Ε.Ε.: *«όπως εξελίχθηκαν τα γεωπολιτικά συμφέροντα και οι πολιτικές που απορρέουν από αυτά, πρέπει να συνεργαζόμαστε με τους δυτικούς λαούς, συμμετέχοντας στους οργανισμούς των δυτικών Κρατών»*. Άλλοι ιεράρχες επιχείρησαν να επιλύσουν την αντίφαση ανάμεσα στο «πατριωτικό» τους προφίλ και τη μνημονιακή τους στάση μέσα από τη λογική του «μικρότερου κακού». Συγκεκριμένα, ο Άνθιμος Θεσσαλονίκης (2011a) τόνισε ότι οι Έλληνες έχουν *«συμφέρον»* να παραμείνει η χώρα στην Ε.Ε., ακόμα και *«ανεχόμενοι την μορφή της πολυεθνικής κυριαρχίας»*, με αιτιολόγηση ότι η κυριαρχία της τρόικας συνιστά μικρότερο κακό από το *«χείριστο και αποτρόπαιο»* της πτώχευσης και εξόδου από την ευρωζώνη, η οποία ενδέχεται να οδηγήσει και σε απώλεια εδαφών. Μάλιστα νομιμοποίησε τη μνημονιακή πολιτική και μέσα από τη γνωστή ιατρική μεταφορά της δικτατορίας του 1967, δηλαδή της Ελλάδος ως ασθενούς που έχει άμεση ανάγκη χειρουργικής επέμβασης: *«η Ελλάδα, είναι βαρύτατα ασθενής και απειλείται η ζωή της...έχει εισαχθή στην «ΕΝΤΑΤΙΚΗ», είναι εξ ολοκλήρου διασωληνωμένη και χρειάζεται την πολύτιμη αιμοδοσία από τις αιμάτινες φλέβες των παιδιών της, που τα εγέννησε και τα ανέθρεψε με πολλές θυσίες στην αγκαλιά της και στα ζωογόνα φυλλοκάρδια της»* (Άνθιμος Θεσσαλονίκης, 2011b). Το «αίμα», λοιπόν, των Ελλήνων προσφέρεται ως αναγκαία θυσία για την επίτευξη του υπέρτατου σκοπού να *«κρατήσωμε την Ελλάδα σε μόνιμη θέση στην Ευρωπαϊκή Ένωση»*, διαφορετικά επισείεται η θρησκευτική απειλή ότι θα *«περιφέρεται στην ερημιά και την στέρση όπως ο άσωτος υιός' του Ευαγγελίου»* (όπ. παρ.).

Τέλος, η ιδεολογική λειτουργία των δημοσίων παρεμβάσεων της Ιεραρχίας κατά την περίοδο της κρίσης φαίνεται και από τη στάση της απέναντι στο κομβικό ζήτημα του χρέους. Για παράδειγμα, ο αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος (2011c) συνέδεσε τη δημιουργία του χρέους με τη σπάταλη ζωή των Ελλήνων, νομιμοποιώντας τη

φορολογική πολιτική ως ένα «αναγκαίο κακό» για την αποπληρωμή των δανεικών: «Οι φόροι είναι ένα αναγκαίο κακό, πρέπει να πληρώσουμε τα δανεικά μας. Όλα αυτά που χαλάσαμε και τα παίρναμε από αλλού, τα χρωστάμε αυτά τα πράγματα και πρέπει τώρα να τα δώσουμε. Δεν μπορούμε να χαλάμε περισσότερα από αυτά που κερδίζουμε». Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Άνθιμος Θεσσαλονίκης (2013) τάχθηκε υπέρ της αποπληρωμής του χρέους με κόκκινη γραμμή να μην επιφέρει τη φυσική εξόντωση όλων των Ελλήνων: «Βεβαίως έχουμε τις ευθύνες μας και δεν αρνούμεθα τις οφειλές μας, αλλ' αυτό δεν σημαίνει ότι... πρέπει, οι Ευρωπαίοι, να μας πνίξουν όλους στη Μεσόγειο!». Ακόμα και Μητροπολίτες, όπως ο Αμβρόσιος Καλαβρύτων (2011c, 2011d), οι οποίοι πρωτοστάτησαν στην καταγγελία της μνημονιακής κατοχής της χώρας, χαρακτήρισαν ως «δίκαιο και έντιμο και ηθικό» το αίτημα αποπληρωμής του χρέους, αρκεί να μη «μας πιούν και το αίμα», ζητώντας το πολύ μία παράταση εξυπηρέτησής του με την καταβολή μικρότερων δόσεων. Την ίδια συντηρητική λογική υπηρέτησε και η αντιστροφή του προτάγματος των διαμαρτυριών από τη διαγραφή του χρέους στην ανώτερη αξία της μετάνοιας, αφού – σύμφωνα με τον Νικόλαο Μεσογαίας (2012b: 3) – ζητήματα όπως τα μνημόνια, η χρεοκοπία, η διαγραφή του χρέους και η ανεργία: «Αυτά ξέρει ο Θεός αν και πώς και πότε θα τα φτιάξει». Κατ' αυτόν τον τρόπο, το ριζοσπαστικό αίτημα διαγραφής του χρέους υποβαθμίστηκε ως ένα πρόσκαιρο κοσμικό πρόταγμα σε σύγκριση με την ανώτερη αξία-πράξη της μετάνοιας. Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά τονίστηκε, «αυτό που αποτελεί τη δοκιμασία μας δεν είναι η φτώχεια και η πείνα μας αλλά η αποξένωση από τον Θεό και η στέρησή Του» (όπ. παρ.).

3. Η υπερσυντηρητική, φονταμενταλιστική τάση: «Αι πύλαι της Ευρωπαϊκής κολάσεως»

Θα εξετάσουμε την υπερσυντηρητική τάση μέσα από κείμενα κληρικών, μοναχών και θεολόγων, τα οποία δημοσιεύθηκαν ή αναπαράχθηκαν από την εφημερίδα *Ορθόδοξος Τύπος* (στο εξής Ο.Τ.). Η τελευταία πρωτοεκδόθηκε το 1961 ως δημοσιογραφικό όργανο της *Πανελληνίας Ορθόδοξης Ένωσης*, ένα σωματείο με «πλούσια χριστιανική και αντιαρειτική δράση», στην αίθουσα του οποίου «γίνονται

συγκεντρώσεις Χριστιανών και ακούγονται πύρινα τα κηρύγματα του μακαριστού π. Χαραλάμπους, που ξεσκεπάζει τις σκοτεινές δυνάμεις, που καταγγέλλει τους εχθρούς της Ορθοδοξίας και του Έθνους», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα της εφημερίδας.⁷ Πρόκειται για μία περίπτωση θρησκευτικού φονταμενταλισμού, υπό την έννοια ότι οι φορείς αυτής της σκέψης αυτοκατανοούνται ως άγρυπνοι φύλακες της αυθεντικής Ορθοδοξίας, αρνούνται το αξιακό πλαίσιο της νεωτερικότητας, και αναλαμβάνουν μαχητική δράση για την υπεράσπιση ή επαναθεμελίωση μιας εξιδανικευμένης εκδοχής της Ορθόδοξης ελληνικότητας.

Στα λαϊκά, ιερατικά και κυρίως μοναστικά αυτά στρώματα πλεονάζει ο εθνικισμός με τη χαρακτηριστική πίστη στην οικουμενική αποστολή του «περιούσιου» ελληνικού έθνους, η σύζευξη Ορθοδοξίας και ελληνισμού, η Εκκλησία ως «κιβωτός» του έθνους, η επιθυμία επιστροφής στα θεμέλια της πίστης, και ο ανορθολογισμός. Τα στοιχεία αυτά συναρθρώνονται και εκφράζονται στο σύγχρονο πλαίσιο ως εχθρότητα απέναντι στην ομοφυλοφιλία, στη μετανάστευση και στην παγκοσμιοποίηση, η οποία εκλαμβάνεται όπως ο κομμουνισμός κατά την εμφυλιακή και μετεμφυλιακή περίοδο, δηλαδή ως «Αντίχριστος» που έχει ως στόχο να καταστρέψει το ελληνοχριστιανικό έθνος. Ο λόγος αυτός φαίνεται να έχει ιδιαίτερη απήχηση στα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, τα οποία αναζητούν στην παράδοση ένα καταφύγιο υπαρξιακής σταθερότητας, την οποία οι δυνάμεις της αγοράς τους στερούν σε επίπεδο πραγματικής ζωής. Καθώς όμως ο νεοφιλελευθερισμός απειλεί και αυτές τις νησίδες ασφαλείας, αναπτύσσουν φοβικά σύνδρομα και ροπή προς τη συνωμοσιολογία.

Η υπερσυντηρητική διάνοηση ανέπτυξε και προώθησε με πιο καθαρό και δυναμικό τρόπο το θρησκευτικό πλαίσιο ερμηνείας της κρίσης, το οποίο είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα. Συγκεκριμένα, παρουσίασε την κρίση ως ένα είδος θεόσταλτης «δοκιμασίας» και «παιδαγωγικής τιμωρίας» εξαιτίας της «αποστασίας» των Ελλήνων από το ιερό τρίπτυχο του «ελληνοχριστιανισμού»: «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια»⁸ (βλ. ενδεικτικά χ.ό., 2010α; Δημητρακόπουλος, 2011; Μιχαηλίδης, 2011α). Και οι φορείς αυτοί διατύπωσαν ένα αντιμνημονιακό λόγο, ο οποίος όμως είχε το ύφος και τα χαρακτηριστικά του θρησκευτικού φοντανταμελισμού. Συγκεκριμένα, παρουσίασαν την κρίση ως οικονομικό εργαλείο «σκοτεινών κέντρων», τα οποία επιδιώκουν σε συνεργασία με το πολιτικό σύστημα («εσωτερικοί

‘Εφιάλτες’») την αποδόμηση της «*Ελληνοχριστιανικής ιδιοπροσωπείας του Γένους*» (βλ. ενδεικτικά χ.ό., 2012; Μυγδανάλευρος, 2013; Παπαδόπουλος, 2011; Ευθυμίου, 2011; χ.ό., 2010b; Σεραφείμ, 2011). Εδώ ο ρόλος οικονομικών και πολιτικών παραγόντων (π.χ., τράπεζες, ΔΝΤ, offshore εταιρίες) αναγνωρίζεται, αλλά μόνο αφού αυτά ενταχθούν στο μανιχαϊστικό πλαίσιο της αποκαλυπτικής μάχης μεταξύ «καλού» και «κακού», συγκεκριμένα μεταξύ του Ορθόδοξου έθνους και των προαιωνίων του εχθρών αντίστοιχα (π.χ., Διεθνής Σιωνισμός, Μασόνοι, Πάπας, Δύση, Γερμανοί ως «*Τέταρτο Ράιχ*», «*Νέα τάξη πραγμάτων*»).

Οι παραπάνω τρόποι νοηματοδότησης της κρίσης ευνοούν τη διαιώνιση της δεδομένης πραγματικότητας. Από τη στιγμή που η κρίση εκλαμβάνεται ως θεόσταλη, ο πιστός πρέπει να υπακούσει στο θείο θέλημα δίχως «*γκρίνια*», αλλά με εσωτερική συντριβή και προπάντων υπομονή (βλ. ενδεικτικά Τάτσης, 2011; Νικόλαος, 2013; Μιχαηλίδης, 2013). Το αφήγημα περί «*σκοτεινών κέντρων*» που απεργάζονται την καταστροφή του έθνους μπορεί μεν να προκαλέσει εξωτερική εκδήλωση της δράσης, ωστόσο αυτή είτε εξαντλείται στη συνωμοσιολογία και τη θρησκευτική αποκάλυψη, συσκοτίζοντας έτσι τις δομικές αιτίες και τους τρόπους επίλυσης της κρίσης, είτε στρέφεται στην επαναφορά παρελθουσών μορφών μη δημοκρατικής κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης, τόσο προνεωτερικών (π.χ., Βυζαντινή αυτοκρατορία) όσο και νεωτερικών (π.χ., «*Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών*»). Η αδύνατη, ωστόσο, αναβίωση ενός εξιδανικευμένου ή ακόμα και μυθικού παρελθόντος σε ένα τελείως διαφορετικό σύγχρονο ιστορικό περιβάλλον λειτουργεί περισσότερο ως μηχανισμός διαφυγής από τις δύσκολες συνθήκες του παρόντος, το οποίο με αυτόν τον τρόπο ενισχύει, ακόμα και όταν λεκτικά επιτίθεται εναντίον του (βλ. Mannheim, 2015: 84-85). Η δε κριτική του πολιτικού συστήματος είτε παρέμεινε σε ένα γενικό επίπεδο είτε υπερσκελίστηκε από την έννοια της συλλογικής ευθύνης, η οποία έχει ξεκάθαρη ανασταλτική λειτουργία για την κοινωνική δράση.

Από τη στιγμή που η κρίση κατανοήθηκε ως θεόσταλη «*δοκιμασία*» εξαιτίας της «*αποστασίας*» των Ελλήνων, ως λύση προκρίθηκε η μετάνοια. Μέσα από την καταπολέμηση της αμαρτίας και την επιστροφή του έθνους στην ελληνορθοδοξία, προσδοκάται ότι ο θεός θα άρει την παιδαγωγική τιμωρία του. Σύμφωνα με τον ιερομόναχο Γρηγοριάτο (2015): «*Εάν νικήσουμε τα πάθη δια της μετανοίας μας, τότε νικήσαμε τον ουμανισμό... Τότε θα στείλη ο Θεός ηγέτη να μας ελευθερώση... Ας*

θυμηθούμε την σκλαβιά των Εβραίων, που χάρις στη μετάνοιά τους ο Θεός τους έστειλε ηγέτη τον Μωϋσή και τους ελευθέρωσε». Το πρόταγμα της μετάνοιας απέκτησε μέσα στις συνθήκες της κρίσης άκρως συντηρητικό χαρακτήρα, καθώς συνοδεύτηκε από την προτροπή να υπομείνουν οι πολίτες την κρίση *«όπως δέχεται ο άρρωστος το πικρό φάρμακο, που του δίδει ο γιατρός»* (Λιβανός, 2011a). Ουσιαστικά, η μετάνοια τέθηκε στον αντίποδα των κοινωνικοπολιτικών αγώνων, οι οποίοι απαξιώθηκαν ως *«χίμαιρες και ουτοπίες»* (βλ. Μιχαηλίδης, 2009). Αυτό το σκοπό υπηρέτησε και η κατασκευή της αντίθεσης: *«μετανοημένος»* vs. *«αγανακτισμένος»* (βλ. Λιβανός, 2011b). Δεν πρόκειται, ωστόσο, για μία διπολική αλλά για ιεραρχική αντίθεση (βλ. Dumont, 1980: 239-245). Από τη μια πλευρά, η μετάνοια αντιτίθεται στην αγανάκτηση: η πρώτη εκλαμβάνεται ως ανώτερη θρησκευτική αξία και πρακτική, επειδή οδηγεί στο ολικό γεγονός της σωτηρίας. Αντίθετα, η δεύτερη θεωρείται ως *«φενάκη»*, γιατί παραμένει εγκλωβισμένη στο μερικό, άρα κατώτερο, επίπεδο της πολιτικής πράξης. Όταν όμως η αγανάκτηση τίθεται και αυτή εντός του θρησκευτικού πεδίου και υπηρετεί τους ίδιους υψηλούς στόχους τότε υπάρχει ενότητα: η μετάνοια εμπερικλείει εδώ το αντίθετό της, αυτή τη φορά όμως ως *«ιερή»* αγανάκτηση. Όπως αναφέρεται είναι *«ιερή και δίκαιη οργή και αγανάκτηση, που έχουμε ως χριστιανοί, να υπερασπίζουμε τη Χριστιανική μας Πίστη»* (Μιχαηλίδης, 2011b). Παρατηρούμε, δηλαδή, κατά τη διάρκεια της κορύφωσης των διαδηλώσεων, η «αγανάκτηση» να αποσυνδέεται από κοινωνικοπολιτικά και οικονομικά αιτήματα είτε μέσω της σύνδεσής της με θρησκευτική μόνο στοχοθεσία (*«'Αγανακτισμένοι' για την Πίστη και το Θεό»*, βλ. όπ. παρ.) είτε μέσω της εσωτερικοποίησης και θρησκευτικοποίησής της: *«Ας αγανακτήσουμε με τους εαυτούς μας, με την αποστασία μας»* (Λιβανός, 2011b: 7).

Για τους φορείς αυτής της σκέψης, ο δρόμος της σωτηρίας δεν περνάει μέσα από τις πλατείες, αλλά από τις εκκλησίες και τα εξομολογητήρια: *«Καλές οι πλατείες, απείρως καλύτερες όμως οι εκκλησίες. Καλά και χρήσιμα τα συλλαλητήρια, αναγκαιότερα όμως τα εξομολογητήρια»* (όπ. παρ.). Ο δημόσιος χώρος των πλατειών θεωρείται απρόβλεπτος και επικίνδυνος, καθώς ταυτίζεται με ταξικές συγκρούσεις που απομακρύνουν από τη σωτηρία. Η τελευταία θεωρείται ότι επιτυγχάνεται με την αλλαγή του *«έσω ανθρώπου»* (βλ. Μιχαηλίδης, 2009). Γι' αυτό και τα εξομολογητήρια υψώνονται σε τόπο-σύμβολο σωτηρίας, ένας χώρος ελεγχόμενος από την επίσημη

Εκκλησία. Χαρακτηριστικά, στον «*ναό της Δημοκρατίας*» (κοινοβούλιο, ευρύτερα πολιτική) αντιπαραβλήθηκε ο «*ναός του Θεού*» (Εκκλησία, ευρύτερα θρησκεία) (βλ. Λιβανός, 2011b). Η υπέρβαση της αντίθεσης θεωρείται ότι επιτυγχάνεται, όταν και οι δύο «*ναοί*» τιμούν την ονομασία τους αυτή, με άλλα λόγια όταν η πολιτική δεν είναι «*άθρη*», αλλά εργάζεται και αυτή για τους ανώτερους σκοπούς της θρησκείας (βλ. ενδεικτικά χ.ό., 2015a). Το σχήμα αυτό απαντά στο σύνολο της θρησκευτικής περιοχής, φυσικά με διαβαθμίσεις έντασης. Στη μεν «*μετριοπαθή*» του εκδοχή διατυπώνεται ως αγαστή συνεργασία μεταξύ Εκκλησίας και κράτους για το καλό της κοινωνίας και του έθνους με αιτιολόγηση ότι το έθνος-κράτος είναι άρρηκτα συνυφασμένο με την Ορθόδοξη παράδοση. Στη δε ελληνοχριστιανική του εκδοχή εμφανίζεται ως *ολιστικό* πρόταγμα θρησκαιοποίησης σύνολης της ζωής μέσα από τη συγκρότηση του «*Χριστοκράτους-Χριστοέθνους*», ώστε να εκπληρώσει τη θεία του αποστολή εντός της παγκόσμιας ιστορίας, δηλαδή τη σωτηρία (ως ελληνορθοδοξοποίηση) όλου του κόσμου (βλ. ενδεικτικά Σαράντος, 2013). Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημανθεί ότι η «*Χριστοκρατία*», δηλαδή η συγκρότηση μιας πολιτείας θεμελιωμένης στον Χριστό μέσω της πνευματικής και ηθικής αναβάθμισης του λαού, ώστε το ελληνικό έθνος να διαδραματίσει τον ηγετικό του ρόλο μέσα στη ιστορία, υπήρξε κεντρικός οραματισμός και στόχος των δράσεων των θρησκευτικών συλλόγων που ίδρυσε ο λαϊκός ιεροκήρυκας Απ. Μακράκης τον 19^ο αιώνα και οι συνεχιστές του έργου του.⁹

Η υπερσυντηρητική, λοιπόν, διάνοηση αποδέχεται την κοινωνικοπολιτική δράση μόνο όταν υπηρετεί τον μεγαλοϊδεατικό στόχο δημιουργίας του «*Χριστοκράτους*» και την υπεράσπιση της αντίστοιχης ηθικής (π.χ., συλλαλητήρια κατά του συμφώνου συμβίωσης). Το κάλεσμά της για «*συστράτευση για ένα νέο 'υπέρ πάντων αγώνα'*» έχει πρωτίστως αυτό το χαρακτήρα, καθώς ακόμα και επαναστατικές ιαχές (π.χ., «*Ίτε παῖδες Ἑλλήνων, ἐλευθεροῦτε πατρίδα*») και ένδοξες στιγμές του παρελθόντος (π.χ., Μαραθώνας, Θερμοπύλες, Μεσολόγγι, πόλεμος του '40) αποκτούν νόημα μέσα από το πρίσμα της μετάνοιας, θυσίας και θεϊκής σωτηρίας (βλ. ενδεικτικά Μιχαηλίδης, 2012a). Επομένως, η προτροπή για «*απελευθερωτικό αγώνα*» συνδέεται άρρηκτα με την προάσπιση της ορθόδοξης ιδιοπροσωπίας του έθνους και τίθεται πάντα στο ευρύτερο πλαίσιο της πολεμικής κατά της αιρετικής Ευρώπης: «*Φεύγε τους Ευρωπαίους και σώζου!*» (χ.ό., 2010c). Ουσιαστικά το

ερμηνευτικό σχήμα της «*Τουρκοκρατίας*» αναδεικνύει και τους όρους αλλά και τον κρίσιμο φορέα της απελευθέρωσης: όπως η πίστη θεωρείται ότι προετοίμασε την επανάσταση του 1821, έτσι και τώρα οι Έλληνες καλούνται *πρώτα* να στραφούν στην Ορθοδοξία, «*και τότε ο Χριστός...θα μας χαρίσει και πάλι την ποθητή ελευθερία*» (Ευθυμίου, 2011, έμφαση δική μου). Άλλωστε οι εκφραστές αυτού του πνεύματος στρέφονται ενάντια στην πολιτική που υπηρετεί καθαρά εγκόσμιους στόχους, είτε στη φιλελεύθερη είτε στην αριστερή, πολύ περισσότερο στην κομμουνιστική εκδοχή της.¹⁰ Αυτό συμβαίνει διότι την εκλαμβάνουν ως «*διάβολο*», ο οποίος απεργάζεται την «*απορθοδοξοποίηση*» του έθνους (βλ. ενδεικτικά Λαγουρός, 2012; Σαράντος, 2012). Οι κοινωνικοί αγώνες, όταν δεν υπηρετούν θρησκευτικές αξίες, ταυτίζονται συνολικά με τη βία και απαξιώνονται ως «*αναταραχές*» και «*βεβηλώσεις ιερών συμβόλων*» ενός θορυβώδη «*όχλου*», ο οποίος καταργεί «*κάθε νομιμότητα*» (βλ. ενδεικτικά Τάτσης Δ., 2009, 2015a; Παύλος, 2011). Αντίθετα η έμφαση δίνεται στην «*ειρηνική*» και «*κόσμια*» διαμαρτυρία, στην «*προσευχή*» και «*υπομονή*», και τελικά στην «*πρόνοια του Θεού*» για τη διόρθωση των κακώς κειμένων (βλ. Ευσέβιος, 2011; Νικόλαος, 2013). Αναμφίβολα, η καταδίκη της βίας της περιόδου είναι σύμφωνη με τις χριστιανικές αξίες της ειρήνης και της αγάπης. Χρησιμοποιήθηκε, όμως, για την αντιστροφή του προσανατολισμού της δράσης από το κοινωνικοπολιτικό πεδίο σε αυτό του εαυτού και της μετάνοιας με αποτέλεσμα την υποστήριξη της δεδομένης πραγματικότητας.

Η καταδίκη της επανάστασης επιχειρήθηκε και μέσα από την προβολή της «*επαναστατικότητας*» του Ιησού ως ειρηνική απομάκρυνση από την αμαρτία και όχι ως δράση βίαιης ανατροπής του κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Για παράδειγμα, καταγγέλθηκαν οι επαναστάσεις τύπου Λένιν, Στάλιν και Ροβεσπιέρου (βλ. Μιχαηλίδης, 2012b) με σκοπό να στιγματιστεί κάθε μη θρησκευτική δράση που αποσκοπεί στην ανατροπή της θεσμικής τάξης. Για να τονιστεί η ποιοτική ανωτερότητα της επανάστασης της Εκκλησίας προστέθηκαν επιθετικοί προσδιορισμοί, όπως «*πραγματική επανάσταση*» (Μαρκάς, 2011), «*χριστιανική επανάσταση*» (Τάτσης Δ., 2015a), «*ενάρετη επαναστατικότητα*» (Τάτσης Δ., 2015b), «*εξέγερση πνευματική*» (Σαράντος 2012). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η επανάσταση έχει κατεύθυνση το εσωτερικό του ανθρώπου (μετάνοια), η οποία εξωτερικεύεται ως χριστιανική ηθική (π.χ., ως φιλανθρωπία). Η ιδεολογική λειτουργία

αυτής της αντίληψης κορυφώθηκε την μεν περίοδο των κινητοποιήσεων με τη χρήση της γνωστής ρήσης του Ιησού «*Ἀπόδοτε τὰ καίσαρος καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ*» (Μιχαηλίδης, 2012b), τη δε περίοδο των διαπραγματεύσεων της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ με τους δανειστές με τη ρήση του Αποστόλου Παύλου «*Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὗσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν*», καθώς – όπως ερμηνευτικά τονίστηκε – οι ανάξιες εξουσίες και οι συμφορές επιτρέπονται από το Θεό ως παιδαγωγική τιμωρία (βλ. Π.Α., 2015).

Η υπερσυντηρητική θρησκευτική διανόηση παρουσίασε την Ευρώπη ως τον κατεξοχήν εκπρόσωπο του κακού, ο οποίος απεργάζεται διαχρονικά και με δόλια μέσα την καταστροφή του Ορθόδοξου έθνους. Μέσα από τη παρακάτω σύζευξη μυθολογικών, θρησκευτικών και ιστορικών στοιχείων κατασκεύασε την απεχθή εικόνα του «*ευρωτέρατος*», με κορύφωση σκηνές Θείας Αποκάλυψης:

Η 'ΛΕΡΝΑΙΑ ΥΔΡΑ' ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟΥ...τιμωρεί [την Ελλάδα] αυστηρότατα και παραδειγματικώς, διότι ημάρτησε, παρεκτράπη, από την συμφωνίαν-δικτατορίαν του Μάαστριχτ...Η κ. Μέρκελ...αντιμετωπίζει τους Έλληνας, όπως ο Χίτλερ τους Εβραίους...διότι προέβαλον αντίστασιν εις τα χιτλερικά στρατεύματα και εις το Γ' Ράιχ (Ζερβός, 2012: 1, 7).

Τώρα ο επαχθής ζυγός δεν λέγεται οθωμανικός, αλλά ευρωπαϊκός. Μας επεβλήθη πολλαπλή κατοχή από τας Βρυξέλλας...ουδέν το καλόν δύναται να προέλθη από τους αμετανοήτους απογόνους των παπικών, των αποικιοκρατών, των σταυροφόρων, των ιεροεξεταστών...Η Ελλάς δέχεται τώρα τας επιβουλὰς και τας επιθέσεις των ευρωτεράτων, που εξήλθον από τας λόχμας των, με τα χαινόντα στόματά των αποπνέοντα πυρ και με τους κοπτερούς οδόντας των, ετοιμούς του αρπάσαι και απολέσαι τους Έλληνας! Ήνοιξαν αι πύλαι της Ευρωπαϊκής κολάσεως! (χ.ό., 2010c: 1).

Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η απεικόνιση της Ε.Ε. με όρους κόλασης δεν οδήγησε, όπως θα ανέμενε κανείς, σε μία emphatic υποστήριξη του προτάγματος πολιτικής ρήξης με την Ε.Ε., τουλάχιστον κατά την κρίσιμη περίοδο του δημοψηφίσματος.¹¹ Αλλά ακόμα και στην αρχή της κρίσης μία ενδεχόμενη έξοδος από την Ε.Ε. γινόταν αποδεκτή ως το *αποτέλεσμα* της απειλής των Ευρωπαίων και όχι ως ξεκάθαρος εγχώριος πολιτικός στόχος. Αυτό φυσικά δεν αναιρεί το εχθρικό πνεύμα αυτής της διανόησης κατά της Ε.Ε. ως «*χοάνην αφανισμού της Ελλάδος και*

της Ορθοδοξίας...Δούρειος Ίππος της Παγκοσμιοποίησης» (χ.ό., 2010c: 7). Μία εβδομάδα πριν από την προκήρυξη του δημοψηφίσματος, ο Ο.Τ. (2015) αναδημοσίευσε μία ομιλία που είχε εκφωνηθεί το 1981 μετά την επίσημη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ με θέμα «Η Ορθοδοξία εις την Ενωμένην Ευρώπην», προσθέτοντας τον υπότιτλο: «Η Ευρώπη έχει ανάγκη από το φως της Ορθοδοξίας». Στην ομιλία γινόταν λόγος για τον «καθοδηγητικό ρόλο» που πρέπει να διαδραματίσει η χώρα στα Βαλκάνια και για τη «διδασκαλία» της μέσα στην Ευρώπη. Βέβαια μετά το δημοψήφισμα και την υπογραφή της νέας συμφωνίας στη σύνοδο κορυφής της ευρωζώνης της 12ης Ιουλίου 2015, η εφημερίδα επανήλθε καταγγελτική ενάντια στη συμφωνία «θανατικής καταδίκης ενός λαού» υπενθυμίζοντας τις «προφητικές» της ενστάσεις έναντι της «άνευ όρων εντάξεως της Ελλάδος εις την τότε Ε.Ο.Κ.» (Ν.Σ., 2015). Αλλά και εδώ η μέγιστη ανησυχία δεν ήταν για τους όρους του μνημονίου αλλά για θεωρούμενες κρυφές δεσμεύσεις (π.χ., εκτρώσεις, ομοφυλοφιλία, χωρισμός κράτους και Εκκλησίας), τις οποίες κατήγγειλαν ότι αποσκοπούν στην απορθοδοξοποίηση του έθνους.

Στην αρθρογραφία της περιόδου, γινόταν, βέβαια, αναφορά στις αρνητικές επιπτώσεις από την ένταξη στην Ε.Ε., ωστόσο η ενεργοποίηση του μοτίβου της αποστασίας-μετάνοιας επέφερε πάντα ως πρόταγμα την επιστροφή στο τρίπτυχο «Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια» (βλ. χ.ό., 2015b). Η ρήξη, δηλαδή, είναι αξιακή. Έτσι δίχως να εγκαταλειφθεί η πολεμική ρητορική εναντίον της Ε.Ε., για παράδειγμα ως απότοκος του «φραγκικού-ευρωπαϊκού πολιτισμού», και συνάμα η προβολή της μοναδικότητας της ελληνορθοδοξίας («υγιής παγκοσμιοποιήσις», Ζήσης, 2015), διατυπώθηκε η πρόταση δραστηριοποίησης των φορέων του ελληνορθόδοξου πνεύματος εντός του χώρου και των δομών της Ευρώπης με σκοπό να συνδεθεί αυτή εκ νέου με τις χαμένες της ρίζες («προκαρλομάγνεια Ευρώπη»), τις οποίες θεωρείται ότι μόνο η ελληνορθοδοξία συνεχίζει ως κιβωτός να διασώζει (βλ. Μεταλληνός, 2015a). Πρόκειται για τη γνωστή ιδεολογία μεταλαμπάδευσης των φώτων, η οποία όμως έχει τώρα κατεύθυνση από την Ελλάδα προς την Ευρώπη, όπως έχω αναλύσει αλλού (βλ. Kessareas, 2015). Η άρση, επομένως, του αξιακού χάσματος επέρχεται, κατά την αντίληψη αυτών των φορέων, μόνο μέσα από την ενσωμάτωση της αποκαθαρμένης από την αίρεση Δύσης στην ολότητα της ελληνορθοδοξίας.

Παρά, λοιπόν, το γεγονός ότι οι φορείς αυτής της σκέψης εκλαμβάνουν την οικονομική κρίση ως «*Τρίτη άλωση*» και μάλιστα στο τελικό της στάδιο, δηλαδή ως «*διάλυση του Έθνους των Ελλήνων*» από τη «*Φράγκικη Δύση*» (Μεταλληνός, 2015b), εντούτοις η αντίσταση που προτείνουν δεν περνάει μέσα από την πολιτική ρήξη αλλά από την αποδοχή της παραμονής της χώρας εντός του θεσμικού πλαισίου της νέας «*τουρκοκρατίας*», έχοντας βέβαια ως προϋπόθεση την ενίσχυση του ελληνορθόδοξου φρονήματος και ως αποστολή τη σωτηρία των αμαρτωλών Ευρωπαίων (Μεταλληνός, 2015a: 7). Το δε «*κάποιο νέο '21*» (δηλαδή η πολιτική ρήξη) απομακρύνεται στο μέλλον, «*όταν ο Θεός το επιτρέψει!*» (Μεταλληνός, 2015b: 7). Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η θρησκευτική αυτή διάνοηση υποτάσσεται στα κελεύσματα του πραγματισμού, δηλαδή στην οικονομική δύναμη της Ε.Ε., επικαλούμενο μάλιστα ένα είδος λαϊκής πανουργίας: «*Το χέρι που δεν μπορείς να δαγκώσεις, φίλα το', χωρίς να ταυτίζεσαι όμως μαζί του*» (Μεταλληνός, 2015a: 7).

4. Η μεταρρυθμιστική τάση: «*Ευρώπη το κοινό μας σπίτι και πεπρωμένο*»

Η μεταρρυθμιστική τάση εκπροσωπείται από κληρικούς και κυρίως λαϊκούς θεολόγους, οι οποίοι επιχειρούν να φέρουν την Εκκλησία και την Ορθόδοξη θεολογία σε δημιουργικό διάλογο με την εποχή της (μετα)νεωτερικότητας. Πρόκειται για μία κατά βάση νέα γενιά θεολόγων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται μέσα από το θεολογικό περιοδικό *Σύναξη*,¹² τον Πανελλήνιο Θεολογικό Σύνδεσμο με την επωνυμία «*ΚΑΙΡΟΣ: για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης*»,¹³ και την Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών της Μητροπόλεως Δημητριάδος στο Βόλο, για να αναφέρω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. Η Ακαδημία του Βόλου «*λειτουργεί ως ένα ανοιχτό εργαστήριο σκέψης και διαλόγου της Εκκλησίας με τη διάνοηση και την κοινωνία*», όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα της.¹⁴ Οι θεολόγοι αυτοί διαθέτουν υψηλό πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο¹⁵ (π.χ., ανώτατες σπουδές στη θεολογία και φιλοσοφία, επαγγελματικές συνεργασίες με ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια του εξωτερικού),¹⁶ είναι γνώστες των συγκαιρινών κοινωνικοπολιτικών και φιλοσοφικών θεωριών, και επιχειρούν να αποκαθάρουν τη θεολογία και την

Εκκλησία από τον εθνοκεντρισμό.

Η μεταρρυθμιστική διάνοηση αμφισβήτησε από χριστιανική και δημοκρατική αφετηρία τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές χρέους (βλ. ενδεικτικά Καλαϊτζίδης, 2014). Ταυτόχρονα, προσπάθησε να διατυπώσει μία εναλλακτική πρόταση, η οποία να συνδυάζει την ορθόδοξη πνευματικότητα με τις κοινωνικές αξίες της δικαιοσύνης, αλληλεγγύης, και ισότητας.¹⁷ Ως υπέρμαχοι των αξιών της νεωτερικότητας και της πλουραλιστικής κοινωνίας, οι εκπρόσωποι αυτής της τάσης έστρεψαν τα βέλη τους ενάντια στον νεοφιλελευθερισμό και κυρίως ενάντια στο βασικό εσωτερικό τους αντίπαλο, δηλαδή τον εθνικισμό και θρησκευτικό φονταμενταλισμό, ο οποίος έφτασε την περίοδο της κρίσης να φλερτάρει ανοιχτά και με το ναζισμό (βλ. Παπαθανασίου, 2013). Την ίδια στιγμή, ωστόσο, αναπαρήγαγαν και στοιχεία της κυρίαρχης ιδεολογίας, μετατοπίζοντας για παράδειγμα τη βαθύτερη αιτία της κρίσης στην περιοχή του αρνητικού συναισθήματος του «εγωισμού» και παρουσιάζοντας την κρίση ως μία δυνητική «ευκαιρία»: για τις μεν χώρες του ευρωπαϊκού Νότου να «μετα-νοήσουν» και να «ωριμάσουν» πνευματικά, ηθικά και πολιτικά· για τις δε ευρωπαϊκές ηγεσίες να «επαναξετάσουν τη στάση τους» ως προς τις καταστροφικές για τον άνθρωπο και την κοινωνική συνοχή νεοφιλελεύθερες πολιτικές (Καλαϊτζίδης, 2014).

Η τρόπον τινά «ισορροπιστική» τους στάση σχετίζεται άμεσα με την προσπάθειά τους να υπερβούν την αντίθεση μεταξύ της ιστορικά προσανατολισμένης θεολογίας και των διάφορων μορφών εσωτερικής θεολογίας (μυστικιστική, υπαρξιστική, ησυχαστική κτλ.).¹⁸ Σχηματικά μιλώντας, η πρώτη δίνει προτεραιότητα στην κοινωνική πράξη και κλίνει πολιτικά προς τα αριστερά, ενώ οι άλλες στοχεύουν στη θέωση και κλίνουν πολιτικά προς το δεξιό συντηρητικό χώρο. Η υπέρβαση της πόλωσης επιχειρείται μέσα από την άντληση στοιχείων και από τα δύο ρεύματα αλλά με ταυτόχρονη κριτική σε ό,τι θεωρείται ως ακραία τοποθέτηση (π.χ., υποτίμηση θεολογίας προσώπου, αντιδυτικισμός). Επίσης, η «ισορροπιστική» τους στάση απορρέει και από το σαφή ευρωπαϊκό πολιτικό τους προσανατολισμό, ο οποίος δεν είναι ανεξάρτητος από τους κοινωνικούς και επαγγελματικούς τους προσδιορισμούς (π.χ., μεσαία κοινωνικά στρώματα, ανώτατες σπουδές και επαγγελματικές συνεργασίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο). Ουσιαστικά το ανανεωτικό τους εγχείρημα, δηλαδή η υπέρβαση του αντιδυτικισμού και της ιδεολογίας της ελληνικότητας που

χαρακτηρίζει τόσο τη συντηρητική δεξιά όσο και τη λεγόμενη πατριωτική αριστερά, εκφράζει τα πιο μορφωμένα κοινωνικά και εκκλησιαστικά στρώματα της μεταπολίτευσης. Έτσι, η υποστήριξη διεκδικήσεων περνάει μέσα από την παραμονή της χώρας στην Ε.Ε., καθώς προσλαμβάνουν την «Ευρώπη» ως το «κοινό μας σπίτι και πεπρωμένο» (βλ. ενδεικτικά Καλαϊτζίδης, 2014: 51).

Χαρακτηριστική υπήρξε η δημόσια παρέμβασή τους υπέρ της παραμονής της χώρας εντός της ευρωζώνης δύο μέρες πριν από την κρίσιμη Σύνοδο Κορυφής που ακολούθησε την επικράτηση του «όχι» στο δημοψήφισμα (βλ. Βασιλειάδης κ.ά., 2015). Σε πλήρη αντιστοιχία με τον θεσμικό λόγο της περιόδου «ενθάρρυναν» την ελληνική κυβέρνηση και τις ευρωπαϊκές ηγεσίες να «εξαντλήσουν κάθε περιθώριο διαλόγου για την επίτευξη άμεσης συμφωνίας, διασφαλίζοντας την ισότιμη συμμετοχή της Ελλάδος στην Κοινή Νομισματική Ένωση, που θα οδηγεί σε πορεία εθνικής οικονομικής ανάκαμψης», υπογραμμίζοντας ότι η «θέση της Ελλάδος πρέπει να είναι εντός της ευρωπαϊκής οικογένειας» (όπ. παρ.). Στη λογική τήρησης των ισορροπιών, από τη μια κατήγγειλαν τη «θεοποίηση των αγορών», από την άλλη αναγνώρισαν τα «λάθη...και την ευθύνη για τις αποτυχίες μας» (όπ. παρ.).

Το ριζοσπαστικό αίτημα ρήξης με την Ε.Ε. προσκρούει εδώ στην κυρίαρχη ιδέα της «Ευρώπης», την οποία οι μεταρρυθμιστές θεολόγοι ένθερμα ενστερνίζονται, καθώς μάλιστα συνιστά και σημαντικό στοιχείο διαφοροποίησής τους από τους υπερσυντηρητικούς της θρησκευτικής περιοχής. Οι τελευταίοι, ωστόσο, όταν τέθηκε το διακύβευμα στην πράξη, βρέθηκαν – όπως είδαμε – έστω εμμέσως και προσωρινά στην ίδια πλευρά. Φυσικά, από διαμετρικά αντίθετη αφετηρία και στοχοθεσία: οι μεν υπερσυντηρητικοί εξ ανάγκης και διατηρώντας την απέχθειά τους για την «Ευρώπη», οι δε «μεταρρυθμιστές», διότι είναι – όπως αναφέρουν – «δεσμευμένοι στο ευρωπαϊκό όραμα» (βλ. ενδεικτικά Kalaitzidis, 2017; Ιγνάτιος, 2018). Οι πρώτοι προσλαμβάνοντας το ελληνορθόδοξο έθνος ως ιστορική ενσάρκωση της ολότητας· οι δεύτεροι εκλαμβάνοντας την «Ευρώπη» ως υπέρβαση της επικίνδυνης μερικότητας του εθνικισμού. Και οι δυο προτείνοντας τη δράση μέσα στην Ε.Ε. για να την αλλάξουν: οι μεν πρώτοι για να την επαναφέρουν στη μυθική ουτοπία της προ-Καρλομάγνειας γνησιότητας, οι δε δεύτεροι για να τη διαμορφώσουν με βάση το «όραμα» των ιδρυτών της, το οποίο ακυρώνεται από τις υπάρχουσες νεοφιλελεύθερες αξίες και πολιτικές.

5. Το πολιτισμικό πρόταγμα του Χρ. Γιανναρά: «ελληνοκεντρικός εκσυγχρονισμός»

Στην παρούσα και τελευταία ενότητα θα εξετάσουμε συνοπτικά, λόγω περιορισμένου χώρου, τη στάση του θεολόγου και φιλοσόφου Γιανναρά απέναντι στην οικονομική κρίση. Ο Γιανναράς συνιστά ένα χαρακτηριστικό τύπο διανοούμενου, ο οποίος, πέρα από τη συγγραφή βιβλίων, παρεμβαίνει δημόσια στα εκκλησιαστικά ζητήματα αλλά και στην κοινωνικο-πολιτική επικαιρότητα, για παράδειγμα από τη θέση των επιφυλλίδων της εφημερίδας *Καθημερινή* αλλά και μέσω συνεντεύξεων. Έχει ασκήσει σημαντική επίδραση στους κόλπους της Ορθόδοξης θεολογίας, έχοντας στο ενεργητικό του μία εξαιρετικά πλούσια επιστημονική παραγωγή με διεθνή απήχηση. Θα είναι χρήσιμο, λοιπόν, να δούμε πώς εκφράστηκε ο γνωστός θεολογικός του αντιδυτικισμός την περίοδο της οικονομικής κρίσης και ειδικότερα κατά το κρίσιμο δημοψήφισμα του 2015.

Ο Γιανναράς (2013a, 2013b, 2015a) εκλαμβάνει την οικονομική κρίση ως έκφραση μιας βαθιάς πολιτικής και πολιτισμικής παρακμής. Τη δε δημιουργία του χρέους την αποδίδει στον υπέρογκο δανεισμό για την εξυπηρέτηση του πελατειακού κράτους και της κομματοκρατίας, αλλά και των συμφερόντων των δανειστών της χώρας. Αλλά όλα αυτά τα αρνητικά φαινόμενα θεωρεί ότι πηγάζουν από την κυριαρχία του δυτικού, ατομοκεντρικού πολιτισμού έναντι του ελληνικού-εκκλησιαστικού, κοινωνιοκεντρικού τρόπου ζωής. Ερμηνεύει, δηλαδή, την οικονομική κρίση με βάση το σχήμα της πολιτισμικής αντίθεσης Δύσης και Ανατολής, η οποία άλλωστε διαπερνά το σύνολο του φιλοσοφικο-θεολογικού του έργου. Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ότι εντοπίζει ως γενέθλια στιγμή της σημερινής αλλοτρίωσης το Σχίσμα Ρώμης-Κωνσταντινούπολης (βλ. Γιανναράς, 2015a, 2015b).

Η διέξοδος από την κρίση, πάντα κατά τον Γιανναρά (2013a: 231), δεν είναι δυνατόν να προέλθει μέσα από το υπάρχον πολιτικό σύστημα αλλά ούτε και από μέσα από τη «ρηχόμυαλη μάζα» των «αγανακτισμένων», η οποία καταφεύγει στην «τυφλή βία». Αν και επικαλείται τον λαό, ο φιλοσοφικός του ιδεαλισμός τον οδηγεί σε μία ελιτίστικη στάση: αναζητεί τους αρίστους, δηλαδή κατόχους ηγετικού χαρίσματος, οι οποίοι αδέσμευτοι από κομματικές εξαρτήσεις θα αναλάβουν να επανιδρύσουν το κράτος στη βάση των αναγκών και αξιακών προσανατολισμών του ελληνισμού (βλ.

όπ. παρ.: 225, 241, 2018).¹⁹ Υποστηρίζει ότι δεν θα πρόκειται για τον εξευρωπαϊσμό «σαν πανάκεια για μίμηση και είδωλο για προσκύνηση» (Γιανναράς, 2013a: 105), αλλά για έναν περήφανο «ελληνοκεντρικό εκσυγχρονισμό» μέσα από τον οποίο ο ελληνισμός θα συμμετέχει ενεργά στη διαμόρφωση του παρόντος και μέλλοντος, έχοντας όμως ως σταθερή θεμελιακή αναφορά την πολιτισμική του ιδιοπροσωπία, η οποία έχει διαμορφωθεί στο παρελθόν (βλ. Γιανναράς, 2016a). Πρόκειται για έναν εκσυγχρονισμό απόλυτα δεσμευμένο από τον επιθετικό προσδιορισμό του, δηλαδή τον ελληνοκεντρισμό. Με άλλα λόγια, ο πρώτος λειτουργεί ως εξωτερικό ένδυμα της βαθύτερης ουσίας της «ελληνικότητας». Δεν είναι τυχαίο ότι χρησιμοποιεί τη λέξη «επιστροφή», όταν το πρόταγμα αποκτά συγκεκριμένο περιεχόμενο: την εκκλησιαστική ενορία, την τοπική κοινότητα, και τη διδασκαλία των Αρχαίων ελληνικών από το δημοτικό (Γιανναράς, 2013b: 204, 2013a: 106, 232, 2018). Οι αλλαγές αυτές προτείνονται ως αναγκαία πρώτα βήματα στην προσπάθεια επαναφοράς του σύγχρονου Έλληνα στον κοινωνιοκεντρικό τρόπο ύπαρξης, ο οποίος αντιδιαστέλλεται με τον υλιστικό και ατομικιστικό πολιτισμό της Δύσης.

Ποια, λοιπόν, δημόσια στάση κράτησε ο Γιανναράς, όταν εκ των πραγμάτων τέθηκε το ζήτημα της παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και δυνητικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση, δηλαδή στους κατεξοχόν θεσμούς της Δυτικής Ευρώπης, η οποία στη σκέψη του εκφράζει τον «*πρωτογονισμό του ατομοκεντρισμού και της χρησιμοθηρίας*», κατά τη χαρακτηριστική του διατύπωση σε εξώφυλλο βιβλίου του (2015a); Θα ανέμενε κανείς τη διατύπωση μίας αρνητικής στάσης, πόσο μάλλον καθώς έχει επανειλημμένα κατακεραυνώσει τους δανειστές και τη σημερινή Ευρώπη με χαρακτηρισμούς, όπως «*διεθνείς τοκογλύφοι*» («*εταίροι*» μας)» (Γιανναράς, 2018), «*δικτατορία της Τρόικας*», «*απάνθρωπη εξουσία των Αγορών*» (Γιανναράς, 2019), «*η Ευρώπη των Αγορών*» (Γιανναράς, 2016a), «*αδυσώπητη πλημμυρίδα [του] νεο-βαρβαρισμού*» (Γιανναράς, 2013b: 226). Μία μέρα πριν από το κρίσιμο δημοψήφισμα του 2015, ο Γιανναράς (2015c) δημοσίευσε επιφυλλίδα με τον χαρακτηριστικό τίτλο «*το τρίτον της συγκρίσεως*», αναζητώντας ένα τρίτο δρόμο πέρα από την πόλωση των δύο στρατοπέδων, δηλαδή των οπαδών του «*Μένουμε Ευρώπη*», οι οποίοι, κατά τον Γιανναρά, έχουν ως στόχο να «*παραμείνει το Ελλαδέξ στο κλαμπ των παραλήδων της Ευρώπης*», ώστε να συνεχίσουν τον αχαλίνωτο καταναλωτισμό τους, και των υποστηρικτών της εξόδου της χώρας από το ευρώ, οι οποίοι

«θαυματουργικά» προσδοκούν σε ανάκαμψη εκτός ευρωζώνης. Ποια είναι, λοιπόν, η τρίτη οδός; Ο ίδιος εξηγεί:

Αν υπάρχει ένας ουσιωδέστατος λόγος για να παραμείνουμε στην ομάδα των χωρών που πρωτοπορούν έμπρακτα (όχι με θεωρίες) στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, είναι η δημιουργική (και με ταυτότητα – ετερότητα) συμβολή μας σε αυτό το προβάδισμα. Ο Ελληνισμός επιβίωσε μέσα στην Ιστορία, ακόμα και με χαμένη την πολιτική του αυτονομία, όσο σάρκωνε μian εναλλακτική πρόταση ή και σαφώς αντιπρόταση στον θρησκευτικό (άρα και πολιτικό) ολοκληρωτισμό του Αυγουστίνου, στη μηχανιστική νοησιарχία του ακινάτειου και καρτεσιανού cogito, στον αμφιπρόσωπο μηδενισμό του Ιστορικού Υλισμού: μαρξιστικό και καπιταλιστικό. Εναλλακτική πρόταση ή και σαφώς αντιπρόταση είναι ο Ελληνισμός, όχι στο επίπεδο της ιδεολογίας (εθνικισμού, θρησκοληψίας, πολιτικού αυταρχισμού), αλλά στο έμπρακτο επίπεδο του «τρόπου»: άλλου νοήματος, άλλης πρακτικής, άλλων στόχων της συλλογικότητας και των θεσμών της (όπ. παρ.).

Δεν πρόκειται στην πραγματικότητα για έναν πολιτικά διαφορετικό «τρίτο» δρόμο, καθώς προκρίνεται η παραμονή της χώρας στην Ε.Ε., ακόμη και με τίμημα την πολιτική υποτέλεια *αρκεί* να υπάρχει συνείδηση και συμπεριφορά πολιτισμικής διαφοράς. Η σκέψη του εδώ πρέπει να είναι στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, αν κανείς συνεκτιμήσει τις σχετικές στην εργογραφία του θετικές αναφορές στις ελληνικές κοινότητες εκείνης της περιόδου.²⁰ Το δημοψήφισμα δεν ήταν η πρώτη ούτε η τελευταία φορά που ο Γιανναράς τάχθηκε υπέρ της παραμονής της χώρας στην Ε.Ε., αν και συνήθως κάνει λόγο για «Ευρώπη», μία τακτική άλλωστε που ακολουθούν οι υποστηρικτές της πολιτικής αυτής επιλογής. Σταχυολογώ χαρακτηριστικά παραδείγματα:

«Να καταρρεύσει ολοκληρωτικά η μεταπολιτευτική απάτη. Και ως τότε να κρατηθούμε στην Ευρώπη, όχι στο ιστορικό περιθώριο» (Γιανναράς, 2013b: 236).

«η μετοχή στην ευρωπαϊκή κοσμογονία σήμερα είναι αυτονόητη βάση πολιτικής προοπτικής. Ο Ελληνισμός δεν επιβιώνει ιστορικά, αν μείνει αμέτοχος στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, στο περιθώριο συντελούμενων μεταβολών» (Γιανναράς 2013a: 173).

«η Ελλάδα θέλει να παραμείνει στην Ενωμένη Ευρώπη και η Ευρώπη την χρειάζεται, γιατί είναι κάτι διαφορετικό από την Ευρώπη, έχει ριζική αλλά γόνιμη διαφορά από το παγκοσμιοποιημένο σήμερα δυτικό μοντέλο οργάνωσης της συνύπαρξης και της παραγωγής» (όπ. παρ.: 242).

«Εάν επιμένω ότι...θα πρέπει να παραμείνουμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι διότι πιστεύω ότι ο Ελληνισμός παύει να υπάρχει εάν δεν συμμετέχει ως πρόταση πολιτισμού στην ιστορική διαδικασία. Και είναι μόνο μέσω της συμμετοχής στη συγκαιρινή παγκόσμια τραγωδία της κατάρρευσης του δυτικού πολιτισμικού παραδείγματος (του ατομικισμού και νατουραλισμού) που μπορεί, πιθανόν, ο Ελληνισμός...να επανακαλύψει τον ιστορικό του ρόλο: να είναι ο κριτικός και δημιουργικός αμφισβητίας του πολιτισμού της Δύσης» (Russell and Yannaras, 2017, δική μου μετάφραση).

Σε άλλες, ωστόσο, δημόσιες παρεμβάσεις του εξύμνησε τον λαό, ο οποίος *«παρά τον ολοκληρωτισμό, επί δύο αιώνες, της φιλοευρωπαϊκής ξιπασιάς, έδωσε έντολη για τη ρήξη, δηλαδή για την ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού»* (Γιανναράς, 2018). Εδώ, λοιπόν, η έξοδος από την Ε.Ε. δεν καταγγέλεται ως απομόνωση στο ιστορικό περιθώριο, αλλά σχετίζεται με τη διατήρηση της ελληνικότητας. Σε άλλη επιφυλλίδα, παρουσίασε το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος ως απόδειξη της σθεναρής *«αντίστασης»* των Ελλήνων απέναντι στον *«έκσυγχρονιστικό» μονόδρομο του αμοραλισμού και της εθελοδοουλίας, που εκβιαστικά...απαιτούσε η Ευρώπη των 'Αγορών'»* (Γιανναράς, 2016b). Ωστόσο, οι δηλώσεις αυτές δεν έγιναν την κρίσιμη περίοδο του δημοψηφίσματος, αλλά σε μεταγενέστερο στάδιο.²¹ Την ίδια τακτική εφαρμόσαν και άλλες τάσεις εντός του θρησκευτικού πεδίου, όπως είδαμε παραπάνω. Όταν όμως τέθηκε το διακύβευμα με απόλυτα διλημματικό τρόπο, υποστήριξαν, είτε άμεσα είτε έμμεσα, την πολιτική επιλογή της παραμονής στην ευρωζώνη και στην Ε.Ε., φυσικά η κάθε μία βάζοντας τις δικές της προϋποθέσεις και κινούμενη με βάση την ιδιαίτερή της λογική.

6. Συμπέρασμα

Μέσα στις τεταμένες λόγω της οικονομικής και πολιτικής κρίσης συνθήκες, τόσο η επίσημη Εκκλησία όσο και οι διάφορες τάσεις στους κόλπους της επιχείρησαν να κατανοήσουν τον χαρακτήρα της κρίσης σύμφωνα με το ιδιαίτερο αξιακό και εννοιολογικό τους υπόβαθρο. Οι ερμηνείες, όμως, αυτές δεν θα μπορούσαν να είναι πολιτικά ουδέτερες, από τη στιγμή που κατέληγαν σε συγκεκριμένες προτάσεις δράσης για την αντιμετώπιση της κρίσης. Αυτό έγινε περισσότερο φανερό κατά τη διάρκεια κρίσιμων στιγμών της κρίσης, όπως το δημοψήφισμα του 2015, όταν και

τέθηκε με διλημματικό τρόπο το ζήτημα της παραμονής της χώρας στην ευρωζώνη και δυνητικά και στην Ε.Ε.

Ο δημόσιος λόγος της Ιεραρχίας εμπεριείχε επιχειρήματα παραδοσιακά θρησκευτικά, μνημονιακά, αλλά και αντιμνημονιακά, προφανώς σε μία προσπάθεια να ικανοποιήσει τις προσδοκίες των διαφόρων ομάδων τόσο στο εσωτερικό της όσο και ευρύτερα στην κοινωνία. Παρά την προσπάθειά της να παράξει ένα λόγο πολυσυλλεκτικό και κριτικό προς κάθε κατεύθυνση, πρόσφερε κρίσιμη υποστήριξη στην πολιτική και οικονομική άρχουσα τάξη της χώρας, παρέχοντας για παράδειγμα θρησκευτική νομιμοποίηση στην λιτότητα, προτάσσοντας την «πνευματική επανάσταση» αντί του κοινωνικοπολιτικού ακτιβισμού, δικαιολογώντας την πληρωμή του χρέους και παρεμβαίνοντας σε κρίσιμες πολιτικά στιγμές υπέρ των κεντρικών επιλογών της τελευταίας. Η υπερσυντηρητική θρησκευτική διάνοηση ερμήνευσε την κρίση ως παιδαγωγική τιμωρία από τον θεό για την αποστασία των Ελλήνων από τις αξίες του ελληνοχριστιανισμού, αλλά και ως μία παγκόσμια συνωμοσία αντίθεων δυνάμεων για την απορθοδοξοποίηση του έθνους. Ως οδό σωτηρίας πρότεινε την επιστροφή στην ηθική του ελληνοχριστιανισμού μαζί με μία δυναμική αντίσταση κατά των εχθρών της Ορθοδοξίας και του έθνους. Ωστόσο, και παρά την πρόσληψη της Ε.Ε. με αποκαλυπτικούς όρους κόλασης, την κρίσιμη περίοδο του δημοψηφίσματος είτε «κατέβασε τους τόνους» είτε προέκρινε με ένα είδος πανουργίας την παραμονή εντός των θεσμικών δομών της Ευρώπης, ώστε να τη βοηθήσουν να επανέλθει στην αυθεντική κατάσταση της προ-καρλομάγνειας περιόδου.

Η μεταρρυθμιστική διάνοηση άσκησε από χριστιανική και δημοκρατική αφετηρία δριμύτατη κριτική τόσο στον νεοφιλελευθερισμό όσο και στον εθνικισμό, υποστηρίζοντας ένθερμα την παραμονή στην Ε.Ε., την οποία προέβαλε ως «οικογένεια», ώστε με τις κατάλληλες μεταρρυθμίσεις να επανέλθουν οι θεσμοί της στην τροχιά του οράματος των ιδρυτών της. Τέλος, ο Γιανναράς κατανόησε την κρίση με όρους πολιτικής και πολιτισμικής παρακμής, εντάσσοντάς την στο ευρύτερο σχήμα της πολιτισμικής αντίθεσης μεταξύ ατομικιστικής, χρησιμοθηρικής Δύσης και κοινωνιοκεντρικής ορθόδοξης Ανατολής. Ωστόσο, παρά την πολιτισμική αυτή ασυμβατότητα, προέκρινε την παραμονή της χώρας εντός της Ε.Ε. με το επιχείρημα ότι ο προτεινόμενος από τον ίδιο «ελληνοκεντρικός εκσυγχρονισμός» δύναται να κομίσει την αναγκαία και για τη Δύση διαφορά πολιτισμικού παραδείγματος, ακόμη

και αν υπάρχουν συνθήκες πολιτικής υποτέλειας.

Η κρισιμότητα, λοιπόν, του διακυβεύματος είχε ως παράδοξο αποτέλεσμα τη λειτουργική σύμπτωση ή έστω σύμπλευση αντιτιθέμενων μεταξύ τους θρησκευτικών τάσεων με τη στρατηγική επιλογή της πολιτικής και οικονομικής τάξης της χώρας για την παραμονή της τελευταίας στην ευρωζώνη και την Ε.Ε. Μετά το πέρας του δημοψηφίσματος, οι αρνητικά διακείμενες προς την Ε.Ε. τάσεις της θρησκευτικής διανοήσης, μπορούσαν να επανέλθουν πιο άνετα στα πύρινα κηρύγματά τους κατά της τελευταίας ή/και να εξυμνήσουν το «όχι» του ελληνικού λαού ως μία περήφανη πράξη αντίστασης, την οποία θεώρησαν ότι πρόδωσε η πολιτική τάξη της χώρας.

Σημειώσεις

¹ Για μία συγκριτική παρουσίαση δύο βασικών τάσεων της ελληνικής εκκλησιαστικής περιοχής με κριτήριο τον διαφορετικό τρόπο νοηματοδότησης της κατηγορίας του προσώπου, βλ. Kessareas, 2022.

² Για τη διπλή λειτουργία της θρησκείας ως πολιτισμός και ως ιδεολογία, βλ. ενδεικτικά Williams, 1996.

³ Για την αύξηση του φιλανθρωπικού έργου της Εκκλησίας την περίοδο της κρίσης, βλ. Makris and Bekridakis, 2013; Molokotos-Liederman, 2016.

⁴ Η φράση επώθησε στη Βουλή στις 21 Σεπτεμβρίου 2010. Ο Πάγκαλος δημοσίευσε και σχετικό βιβλίο με τίτλο *Τα φάγαμε όλοι μαζί... και συνεχίζουμε να τα τρώμε* (2018, εκδ. Economía).

⁵ Για τη σημασία της σύνταξης στην ανάλυση του ιδεολογικού λόγου, βλ. Thompson, 1984: 137.

⁶ Χαρακτηριστικός είναι και ο τίτλος έκδοσης του Γραφείου Νεότητας της Αρχιεπισκοπής Αθηνών: «Για μία οικονομία με ανθρώπινο πρόσωπο», βλ. Ιερώνυμος, 2011a.

⁷ Βλ.

<https://orthodoxstypos.gr/%ce%b1%cf%81%cf%87%ce%b9%ce%bc%ce%b1%ce%bd%ce%b4%cf%81%ce%af%cf%84%ce%b7%cf%82-%cf%87%ce%b1%cf%81%ce%ac%ce%bb%ce%b1%ce%bc%cf%80%ce%bf%cf%82-%ce%b2%ce%b1%cf%83%ce%b9%ce%bb%cf%8c%cf%80%ce%bf%cf%85%ce%bb/>

⁸ Για την ιστορία του τριπτύχου, βλ. Γαζή, 2011.

⁹ Βλ. Μπράνγκ, 1997: 279-339, ο οποίος κάνει λόγο για έναν «επιστημονικό και κοινωνικό ολοκληρωτισμό, ο οποίος σε τελευταία ανάλυση συνιστά την ουσία του μακρακικού εξελληνισμού των πάντων» (όπ. παρ.: 336). Βλ. επίσης Καραμούζης, 2004: 309.

¹⁰ Το κεντρικό άρθρο του διευθυντή σύνταξης του *Ο.Τ.* παραμονές των εκλογών είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα, βλ. Ζερβός, 2015.

¹¹ Δεν αποκλείω, βέβαια, ζηλωτές μοναχοί να πήραν σαφή θέση υπέρ της ρήξης, καθώς το ζηλωτικό πνεύμα από τη φύση του εκρήγνυται *εδώ και τώρα* ενάντια στους εχθρούς της Ορθοδοξίας με στόχο την «*άχρι θανάτου*» υπεράσπιση των πατροπαράδοτων αξιών («*Ορθοπραξία vs. Ορθοδοξολογία*», «*Ορθοδοξία ή Θάνατος*»). Για μία αναλυτική παρουσίαση του ζηλωτικού πνεύματος και των λοιπών θρησκευτικών τάσεων, βλ. Κεσσαρέας, 2022.

¹² Βλ. <https://www.synaxi.gr/>

¹³ Βλ. <https://www.kairosnet.gr/>

¹⁴ Βλ. <https://acadimia.org/>

¹⁵ Για την έννοια του «κεφαλαίου» και τα είδη του, βλ. Bourdieu, 1986.

¹⁶ Για παράδειγμα, η *Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών* του Βόλου συνεργάζεται με το διεθνούς φήμης *Orthodox Christian Studies Center* του Fordham University, βλ. https://www.fordham.edu/info/23001/orthodox_christian_studies_center.

¹⁷ Βλ. τις σχετικές απόψεις του Παπαθανασίου, αρχισυντάκτη του θεολογικού περιοδικού «Σύναξη», στο Ιγνάτιος και Παπαθανασίου, 2010.

¹⁸ Για μία ανάλυση των δύο αυτών τάσεων, βλ. Kessareas, 2015, και πιο αναλυτικά Κεσσαρέας, 2022.

¹⁹ Δεν είναι τυχαία η θετική του στάση απέναντι στο σχηματισμό κυβέρνησης υπό τον μη εκλεγμένο τεχνοκράτη Παπαδήμο, βλ. Γιανναράς, 2018.

²⁰ Για παράδειγμα, ο Γιανναράς (1968: 46-47) θεωρεί ότι «όλες οι εκφάνσεις της ζωής του υπόδουλου Ελληνισμού συνθέτουν ένα πολιτιστικό επίτευγμα απρόσιτο στους ποικίλους ευρωπαϊκούς διαφωτισμούς». Και πιο πρόσφατα κάνει επίσης λόγο για την «ελληνικότητα που διασωζόταν κάτω από τον τουρικό ζυγό», την οποία αντιδιαστέλλει με την «διακόσια χρόνια πείσμονος προσπάθειας εξεωρωπαϊσμού... του ελληνόνομου βαλκανικού κρατιδίου» (Γιανναράς, 2015α: 318).

²¹ Οι δημόσιες παρεμβάσεις του Γιανναρά είναι αναρίθμητες. Ακόμη και αν μελλοντική έρευνα εντοπίσει δηλώσεις για έξοδο από την Ε.Ε., οι οποίες να έγιναν πριν από το 2015, η δημόσια στάση που κράτησε μία μέρα πριν από το δημοψήφισμα έχει βαρύνουσα σημασία.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011α) «Γροθιά στην υποκρισία!». Διαθέσιμο στο:

<http://mkka.blogspot.com/2011/08/blog-post.html>.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011b), «Ανδρέας Γ. Παπανδρέου: Εθνοσωτήρ ή ο αίτιος της καταστροφής της Ελλάδος;». Διαθέσιμο στο:

http://mkka.blogspot.com/2011/12/blog-post_17.html.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011c) «Να βγούμε όλοι στις πλατείες! Να γίνουμε όλοι 'αγανακτισμένοι πολίτες'». Διαθέσιμο στο: http://mkka.blogspot.com/2011/05/blog-post_31.html.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2011d) «'Σώσον, Κύριε, τον λαόν σου'. Το καράβι 'Ελλάς' βυθίζεται!». Διαθέσιμο στο: http://mkka.blogspot.com/2011/04/blog-post_12.html.

Αμβρόσιος, Μητροπολίτης Καλαβρύτων (2010) «Εκλήθη το Δ.Ν.Τ.- άρα η χώρα μας εισέρχεται σε περίοδο κατοχής!». Διαθέσιμο στο: http://mkka.blogspot.com/2010/04/blog-post_23.html.

Ανθιμος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (2013) «Απόψεις για την επικαιρότητα», *Καθημερινή*, 08 Σεπτ. Διαθέσιμο στο: <http://www.imth.gr/default.aspx?lang=el-GR&loc=1&page=197&newsid=722>.

Ανθιμος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (2011α) «Συνέντευξη του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης στον κ. Διονύση Μακρή για τον 'Στύλο της Ορθοδοξίας'», 14 Δεκ.. Διαθέσιμο στο: <http://www.imth.gr/default.aspx?lang=el-GR&loc=1&page=197&newsid=404>.

Ανθιμος, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης (2011b) «Ομιλία. Κυριακή Ζ' Λουκά», 06 Νοέμ. Διαθέσιμο στο: <http://www.imth.gr/default.aspx?lang=el-GR&loc=1&page=197&newsid=379>.

Βασιλειάδης, Π. κ.ά. (2015) «Ένα χριστιανικό κάλεσμα σε καιρούς κρίσης στην Ευρώπη», 10 Ιουλ., Διαθέσιμο στο: <http://cemes.weebly.com/pialpharhoepsilonmubeta940sigmaepsiloniotasigmaf.html>.

- Γαβριήλ, Μητροπολίτης Νέας Ιωνίας (2016) «Η Δύναμη του Ενός στο Μαζί: Είναι η Συν-Εργασία λέξη ελληνική;». Διαθέσιμο στο: <http://www.nif.gr/omilies-imerides-sunedrion/omilia-sebasmiotatou-mitropolitou-k-gabriil-sto-10o-epixeirimatiko-sunedrion-ceo-summit-2016-sto-megaro-mousikis-athinon-me-thema-i-dunami-tou-enos-sto-mazi-einai-i-sun-ergasia-leksi-ellini/>.
- Γαζή, Ε. (2011) *Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια: Ιστορία ενός συνθήματος, 1880-1930*. Αθήνα: Πόλις.
- Γιανναράς, Χ. (2019) «Ευρωεκλογές απολιτικές». *Καθημερινή*, 5 Μαΐου. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/1022451/eyroekloges-apolitikes/>.
- Γιανναράς, Χ. (2018) «Καρκινώματα τα κόμματα». Συνέντευξη στον Στ. Παρασκευόπουλο. *Boulevard*, 22 Μαΐου. Διαθέσιμο στο <https://www.eboulevard.gr/2018/05/22/hristos-giannaras-karkinomata-ta-kommata>.
- Γιανναράς, Χ. (2016a) «Είσαι Ευρωπαίος όταν κομίζεις διαφορά». *Καθημερινή*, 28 Αυγ. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/872511/eisai-eyropaios-otan-komizeis-diafora/>.
- Γιανναράς, Χ. (2016b) «Ακέφαλη η κοινωνία αντιστέκεται». *Καθημερινή*, 23 Μάρτη. Διαθέσιμο στο <https://www.kathimerini.gr/opinion/854475/akefali-i-koinonia-antisteketai/>.
- Γιανναράς, Χ. (2015a) *Η Ευρώπη γεννήθηκε από το «Σχίσμα»*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Γιανναράς, Χ. (2015b) «Κριτική πρόσληψη, όχι στείρα μίμηση». *Καθημερινή*, 28 Ιουν. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/821276/kritiki-proslipsi-ochi-steira-mimisi/>.
- Γιανναράς, Χ. (2015c) «Το τρίτον της συγκρίσεως ». *Καθημερινή*, 4 Ιουλ. Διαθέσιμο στο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/822250/to-triton-tis-sygkriseos/>.
- Γιανναράς, Χ. (2013a) *Η καταστροφή ως ευκαιρία. Επιφυλλίδες 2011*. Αθήνα: Ιανός.
- Γιανναράς, Χ. (2013b) *Το πρόβλημά μας είναι πολιτικό, όχι οικονομικό. Επιφυλλίδες 2012*. Αθήνα: Ιανός.
- Γιανναράς, Χ. (1968) *Τίμιοι με την Ορθοδοξία: Νεοελληνικά Θεολογικά Δοκίμια*. Αθήνα: Αστήρ.
- Γρηγοριάτος, Γ. (2015) «Γένεσις και αντιμετώπισις της οικονομικής και άλλων κρίσεων εις την Ελλάδα», *Ο.Τ.*, 5 Ιουν., 2072: 2.
- Δανιήλ, Μητροπολίτης Καισαριανής (χ.χ.), «Η Εκκλησία της Ελλάδος και η Ευρωπαϊκή Ένωση», Πεπραγμένα 1980-2010. Διαθέσιμο στο: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/europe/europeanaffairs.htm>.

- Δημητρακόπουλος, Π. Αρχιμ. (2011) «Κρίσεις περί την κρίσιν και κλήσις προς μετάνοιαν», *Ο.Τ.* (1905), 9 Δεκ., 1905: 3-4.
- Ευθυμίου, Χ. Γ. Πρωτοπρ. (2011) «Σκέψεις δια την κρίσιν και την υπέρβασίν της», *Ο.Τ.*, 18 Μαρτ., 1871: 3.
- Ευσέβιος, Μητροπολίτης Σάμου (2011) «Η Εκκλησία στηρίζει τους 'αγανακτισμένους πολίτας' αλλά ο αγών τους πρέπει να στηρίζεται εις την προσευχήν», *Ο.Τ.*, 17 Ιουν., 1883: 5.
- Ζερβός, Γ. (2015) «Η Εκκλησία εις τας εκλογικάς συμπληγάδας των φιλελεύθερων 'εκκλησιομάχων' και των άθεων της αριστεράς», *Ο.Τ.*, 16 Ιαν., 2053: 1, 6.
- Ζερβός, Γ. (2012) «Η 'Λερναία Ύδρα' του προτεσταντισμού εξευτελίζει και ταπεινώνει την Ελλάδα δια της κ. Μέρκελ», *Ο.Τ.*, 10 Φεβρ., 1914: 1, 7.
- Ζήσης, Θ. (2015) «Ο Ελληνορθόδοξος πολιτισμός και η υγιής παγκοσμιοποίησης» *Ο.Τ.*, 24 Απρ., 2066: 1, 7.
- Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Δημητριάδος (2018) «Η υπεράσπιση της αξιοπρέπειας των τέκνων του Θεού στη ζωή και την εργασία-Ομιλία στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο», 27 Ιουν. Διαθέσιμο στο: https://imd.gr/2018/07/η-υπερασπιση-της-αξιοπρεπειας-των-τεκ/#_ftn6.
- Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Δημητριάδος, Παπαθανασίου, Θ. και Πισίνας, Δ. (2010) *Εκκλησία και οικονομική κρίση*, Αθήνα: Αρχονταρίκι.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου (2015) «Η 'καθ' ημάς Ανατολή' και η 'καθ' ημάς Δύση'». Διαθέσιμο στο: <http://parembasis.gr/index.php/el/menu-teyxos-229/4229-2015-229-01>.
- Ιερόθεος, Μητροπολίτης Ναυπάκτου (2012) «Χρειάζεται μία επανάσταση». Διαθέσιμο στο: <http://parembasis.gr/index.php/el/menu-teyxos-187/837-2012-187-01>.
- Ι.Σ. (2015) «Επιστολή της Ιεράς Συνόδου στους Ευρωπαϊκούς θεσμούς», 26 Ιουν. Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/epikairota/main_epikairota_next.asp?id=1486.
- Ι.Σ. (2014) «Το πρόβλημα της οικονομικής κρίσεως», 03 Φεβρ. Διαθέσιμο στο: https://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/anakoinothenta.asp?id=1761&what_sub=announcement.
- Ι.Σ. (2013) «Εγκύκλιος 2945: Οικογένεια και κοινωνία σε κρίση σήμερα», 12 Δεκ. Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=1734&what_sub=egyklloi.
- Ι.Σ. (2011α) «Ανακοινωθέν της Ι.Σ.», 08 Οκτ. Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/anakoinothenta.asp?id=1324&what_sub=announcement.

- Ι.Σ. (2011b) «Πρός τον Εξοχώτατο κ. José Manuel Durão Barroso, Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής», 14 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/epistoles.asp?id=1328&what_sub=epistoli.
- Ι.Σ. (2010a) «Προς το Λαό: Η Εκκλησία απέναντι στη σύγχρονη κρίση». Διαθέσιμο στο:
<http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/anakoinothenta/proslao2010.pdf>.
- Ι.Σ. (2010b), «Εγκύκλιος υπ. αριθμ. 2894: Έθολογική θεώρηση της οικονομικής κρίσεως», 15 Μαρτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklioi.asp?id=1181&what_sub=egyklioi.
- Ιερεμίας, Μητροπολίτης Γόρτυνος (2010), «Ως Χριστιανοί οφείλομεν να εφαρμόσωμεν τον τρόπον ζωής του Χριστού μας και των Πατέρων της Εκκλησίας», *Ο.Τ.*, 24 Δεκ., 1859: 5.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2015a) «Έλληνες και Ευρωπαίοι να κάνουμε πράξη την ενότητα», *Καθημερινή*, 21 Ιουν. Διαθέσιμο στο:
<http://www.kathimerini.gr/820246/opinion/epikairothta/politikh/ellhnes-kai-eyrwpaioi-na-kanoyme-pra3h-thn-enothta>.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2015b) «Υπέρ ενότητας και ευρώ τάσσεται ο Αρχιεπίσκοπος», *Καθημερινή*, 2 Ιουλ. Διαθέσιμο στο:
<http://www.kathimerini.gr/821754/article/epikairothta/ellada/yper-enothtas-kai-eyrw-tassetai-o-arxiepiskopos>.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2011a) «κ. Ιερώνυμος Β΄». Ομιλία σε Ημερίδα της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, στο *Για μια οικονομία με ανθρώπινο πρόσωπο*. Αθήνα: Γραφείο-Ίδρυμα Νεότητας της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών, 13-30.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2011b) «Προς αναθεώρηση και αναδιοργάνωση εκκλησιαστικών πραγμάτων», 4 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/default.asp?cat_id=&id=781&what_main=1&what_sub=23&lang=gr&archbishop_who=2&archbishop_heading=Εισηγήσεις.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2011c) «Αρχιεπίσκοπος: Αγωνιούμε και υποφέρουμε δια το χρέος επειδή είμεθα άπληστοι και εγωπαθείς», Συνέντευξη στο ραδιοφωνικό σταθμό ΣΚΑΙ, 17 Σεπτ. Αναφέρεται στο *Ο.Τ.* (2011), 23 Σεπτ., 1894: 8.
- Ιερώνυμος, Αρχιεπίσκοπος (2010) «Προσφώνηση ενώπιον του σώματος της Ιεραρχίας», 5 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/default.asp?cat_id=&id=753&what_main=1&what_sub=23&lang=gr&archbishop_who=2&archbishop_heading=Εισηγήσεις.
- Καλαϊτζίδης, Π. (2014) «Ευαγγελικό ήθος και πολιτικές χρέους στη μετα-χριστιανική Ευρώπη», *Σύναξη* 129: 41-51.

- Καραμούζης, Π. (2004) *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα: Κλήρος, Θεολόγοι και Θρησκευτικές Οργανώσεις στον Μεσοπόλεμο*. Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/15577>.
- Κεσσαρέας, Ε. (2022) *Εκκλησία, Ιδεολογία και Πολιτική στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Κοινωνιολογική Προσέγγιση*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λαγουρός, Σ. (2012) «Το 'χρυσό μοσχάρι' (του σοσιαλισμού) έγινε θρύψαλλα και το 'ανανεωμένο' του συριζισμού εξαφανίζει τους Έλληνες», *Ο.Τ.*, 15 Ιουν. 2012, 1931: 5.
- Λιβανός Κ. Χ. (2011a) «Ο Πάπας το 1439 έκοβε 'σιτηρέσιον' εις τους Βυζαντινούς σήμερον η προτεσταντική δύσις κόβει τας δόσεις εις την Ελλάδα;», *Ο.Τ.*, 18 Νοεμβ., 1902: 7.
- Λιβανός Κ. Χ. (2011b) «Καλαί αι πλατεΐαι, καλύτεραι αι εκκλησΐαι», *Ο.Τ.*, 15 Ιουλ., 1887: 1,7.
- Μαρκάς Ν. Ι. (2011), «Το ασυμβίβαστον δυτικής ζωής και ανατολικής πίστεως», *Ο.Τ.*, 16 Δεκ., 1906: 6.
- Μεταλληνός Δ. Γ. (2015a) «Η Ευρώπη που αγαπάμε, αλλά μας πληγώνει... », *Ο.Τ.*, 10 Ιουλ., 2077: 1, 7.
- Μεταλληνός Δ. Γ. (2015b) «Πρός την τρίτην Άλωσιν;», *Ο.Τ.* (), 29 Μαΐ., 2071: 1, 7.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2013) «Η γκρίνια εις την ζωήν των ανθρώπων», *Ο.Τ.*, 15 Νοεμβρ., 1998: 1.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2012a) «Το μεγαλείον της θυσίας», *Ο.Τ.*, 23 Μαρτ., 1920: 1-2.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2012b) «Ο Χριστός ήταν επαναστάτης;», *Ο.Τ.* (), 20 Ιουλ., 1936: 1-2.
- Μιχαηλίδης, Ε. Μ. (2011a) «Μυκτηρισμός και χλευασμός», *Ο.Τ.*, 5 Αυγ., 1890: 1-2.
- Μιχαηλίδης, Ε. Μ. (2011b) «'αγανακτισμένοι' δια την πίστιν», *Ο.Τ.*, 15 Ιουλ., 1887: 2.
- Μιχαηλίδης Ε. Μ. (2009) «Οραματισμός μας: Η επανίδρυσις του έθνους», *Ο.Τ.*, 23 Οκτ., 1803: 1.
- Μπράνγκ, Λ. (1997) *Το μέλλον του Ελληνισμού στον ιδεολογικό κόσμο του Απόστολου Μακράκη*. Αθήνα: Αρμός.
- Μυγδανάλευρος, Α. (2013) «Ορθόδοξοι Χριστιανοί '...Γρηγορείτε, στήκετε εν τη πίστει, ανδρίζεσθε, κραταιούσθε...' (Α΄ Κορ. 16:13)», *Ο.Τ.*, 4 Οκτ., 1992: 5.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2012a) «Συνέντευξη στη Μαρία Γιαχνάκη», 01 Δεκ. Διαθέσιμο στο: http://www.imml.gr/images/documents/synenteuxeis/SYNENTEYKSH_STH_MARIA_GIA_XNAKH_1-12-12.pdf.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2012b) «Εγκύκλιος 76η». Διαθέσιμο στο: <http://www.imml.gr/images/documents/egkyklioi/2012/76.pdf>.

- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2011a) «Εγκύκλιος 63^η». Διαθέσιμο στο:
<http://www.imml.gr/images/documents/egkyklioi/2011/63.pdf>.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Μεσογαίας (2011b) «Εγκύκλιος 62^η». Διαθέσιμο στο:
<http://www.imml.gr/images/documents/egkyklioi/2011/62.pdf>.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδος (2013) «Πώς θα βαδίσουμε μπροστά», *Ο.Τ.*, 4 Οκτ., 1992: 7.
- Νικόλαος, Μητροπολίτης Φθιώτιδος (2011) «Μη αναζητήτε την οικονομική ανάκαμψιν εις τα προγράμματα των Ευρωπαίων και των τραπεζιτών», *Ο.Τ.*, 23 Δεκ., 1907: 8.
- Ν.Σ. (2015), «Δύο προφητικά άρθρα του *Ο.Τ.* του 1979. Οι 'Εμποροι των Εθνών' (Ε.Ε.) απειλή δια την ύπαρξιν του έθνους μας!», *Ο.Τ.*, 17 Ιουλ., 2078: 1, 7.
- Ο.Τ. (2015) «Η Ορθοδοξία εις την Ενωμένην Ευρώπην. Η Ευρώπη έχει ανάγκην από το φως της Ορθοδοξίας», *Ο.Τ.*, 19 Ιουν., 2074: 1, 6.
- Π.Α. (2015), «Κατά τον λαόν και οι άρχοντες, αλλά και κατά την επιλογήν μας!», *Ο.Τ.*, 15 Μαΐ, 2069: 1.
- Παπαδόπουλος, Π. (2011) «Η επικείμενη πτώχευσις άλλοθι δια την κατεδάφισιν της πατρίδος μας», *Ο.Τ.*, 28 Οκτ., 1899: 5.
- Παπαθανασίου Ν. Θ. (2013) «Σημεία εθνικοσοσιαλισμού στην ελλαδική Εκκλησία;», *Σύναξη* 125: 23-37.
- Παπαχρήστος, Ν. (2010) «Ο αφορισμός του Μνημονίου προκαλεί αντιδράσεις», Καθημερινή, 21 Δεκ. Διαθέσιμο στο: <http://www.kathimerini.gr/413923/article/epikairothta/ellada/o-aforismos-toy-mnhmonioy-prokalei-antidraseis>.
- Παύλος, Μητροπολίτης Γλυφάδας (2012) «Μήνυμα επί τη ενάρξει του νέου σχολικού έτους 2012-2013», 5 Σεπτ. Διαθέσιμο στο:
<http://www.imglyfadas.gr/portal/gr/details.asp?cdPro={B03A9524-A886-4383-84E6-105FBFECAF8E}> [ο σύνδεσμος δεν είναι πλέον ενεργός].
- Παύλος, Μητροπολίτης Γλυφάδας (2011) «Μήνυμα επί τη εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου», 08 Αυγ. Διαθέσιμο στο:
<http://www.imglyfadas.gr/portal/gr/details.asp?cdPro={3AC7E09C-E5A6-4D57-BA7A-0E12F44CC937}> [ο σύνδεσμος δεν είναι πλέον ενεργός].
- Σαράντος, Σ. Αρχιμ. (2013) «Τραγικότης...εν Χριστώ ελπίδες...», *Ο.Τ.*, 18 Οκτ., 1994: 7.
- Σαράντος Σ. (2012) «Η εν Χριστώ πνευματική ζωή ως βασική προϋπόθεσις δια την υπέρβασιν της κρίσεως», *Ο.Τ.*, 10 Φεβρ., 1914: 6.

- Σεραφεΐμ, Μητροπολίτης Πειραιώς (2011) «Η σατανοκίνητος λέσχη Μπίλντεμπεργκ, όπισθεν της λεηλασίας, της οικονομικής υποδουλώσεως και εξαθλιώσεως της Ελλάδος», *Ο.Τ.*, 10 Ιουν., 1882: 1, 7.
- Τάτσης, Δ. (2015a) «Η χριστιανική επανάστασις», *Ο.Τ.*, 1 Μαΐ., 2067: 1.
- Τάτσης, Δ. (2015b) «Ο επαναστατικός χαρακτήρ της Εκκλησίας», *Ο.Τ.*, 15 Μαΐ. 2015, 2069: 1.
- Τάτσης, Δ. (2009) «Η τραγική πραγματικότητα», *Ο.Τ.*, 20 Φεβρ., 1772: 1.
- Τάτσης, Ι. (2011) «Η οικονομική κρίσις ως πνευματική ευκαιρία», *Ο.Τ.*, 22 Ιουλ., 1888: 8.
- χ.ό. (2015a) «Πρός τους εκκλησιαστικούς και πολιτικούς ηγέτας», *Ο.Τ.*, 26 Ιούν., 2075: 1.
- χ.ό. (2015b) «Εν όψει δημοψηφίσματος», *Ο.Τ.*, 03 Ιουλ., 2076: 7.
- χ.ό. (2012) «Προς τους αγαπητούς αναγνώστας», *Ο.Τ.*, 30 Μαρτ., 1921: 1.
- χ.ό. (2010a) «Η κρίσις», *Ο.Τ.*, 24 Δεκ., 1859: 2.
- χ.ό. (2010b) «Σεβ. Πειραιώς προς την Ιεραρχίαν: Να κηρύξωμεν την Εκκλησίαν εν διωγμώ», *Ο.Τ.*, 15 Οκτ., 1849: 5.
- χ.ό. (2010c) «Τα ευρωπαϊκά τέρατα», *Ο.Τ.*, 26 Φεβρ., 1821: 1, 7.
- χ.ό. (2010d) «Σεβ. Πειραιώς: Ιδού οι ένοχοι δια την κατάρρευσιν της χώρας», *Ο.Τ.*, 19 Φεβρ., 1820: 7.
- Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Πατρών (2012) «Η ποιμαντική της Εκκλησίας στην εποχή των μνημονίων», 02 Οκτ. Διαθέσιμο στο:
www.ecclesia.gr/greek/holysynod/chrysostom_2012.pdf.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Benford, D. R. and Snow, A. D. (2000) 'Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment', *Annual Review of Sociology* 26: 611-639.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1986) 'The Forms of Capital'. In John G. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, pp. 241–258.
- Dumont, L. (1980) *Homo Hierarchicus: The Caste System and its Implications*, Chicago: University of Chicago.
- Durkheim, E. (1995) *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Free Press.

- Kalaitzidis, P. (2017) 'The future of Europe-Reflections for the EU by 2025', 27 June.
Διαθέσιμο στο:
http://www.acadimia.org/images/pdf_doc_more/2017/Jul/2017_07_07_file_01.pdf.
- Kessareas, E. (2022) 'Saints, Heroes, and the 'Other': Value Orientations of Contemporary Greek Orthodoxy', *Religions*, 13 (4): no. 360 (pp. 1-17).
- Kessareas, E. (2019) 'The Orthodox Church of Greece and Civic Activism in the Context of the Financial Crisis', in R. G. Strachwitz (Ed.), *Religious Communities and Civil Society in Europe. Analyses and Perspectives on a Complex Interplay*, Berlin: De Gruyter, 61-118.
- Kessareas, E. (2018) 'The Greek Debt Crisis as Theodicy: Religious Fundamentalism and Socio-political Conservatism', *The Sociological Review* 66 (1): 122-137.
- Kessareas, E. (2015) 'Orthodox Theological Currents in Modern Greece after 1974: Ongoing Tensions between Reform and Conservatism', *Journal of Modern Greek Studies* 33 (2): 241-268.
- Makrides, V. (2016) 'Orthodox Christian Rigorism: Attempting to Delineate a Multifaceted Phenomenon', *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*, 2 (2): 216-252.
- Makris, G. and Bekridakis, D. (2013) 'The Greek Orthodox Church and the Economic Crisis since 2009'. *International Journal for the Study of the Christian Church*, 13 (2): 111-132.
- Mannheim, K. (2015) *Ideologie und Utopie*, Frankfurt: Klostermann.
- Molokotos-Liederman, L. (2016) 'The Impact of the Crisis on the Orthodox Church of Greece: A Moment of Challenge and Opportunity?', *Religion, State and Society*, 44 (1): 32-50.
- Russell, N. and Yannaras, Ch. (2017) *Metaphysics as a Personal Adventure: Christos Yannaras in Conversation with Norman Russell*. Yonkers, NY: St Vladimir's Seminary Press.
- Thompson, B. J. (1984) *Studies in the Theory of Ideology*, Berkeley: University of California Press.
- Williams, H. R. (1996) 'Religion as Political Resource: Culture or Ideology?', *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35: 368-378.
- Weber, M. (2012) 'The 'objectivity' of knowledge in social science and social policy', in H. H. Bruun & S. Whimster (Eds.), *Max Weber: Collected Methodological Writings*, London and New York: Routledge, 100-138.